

הכלכלה הכפרית של השומרון בימי קדם

שמעון דר

תקציר

הרשימה מתארת את הכלכלה הכפרית של ארץ שומרון החל מתקופת הברזל 1 ועד שלהי התקופה הביזנטית (1200 לפנה"ס – 632 לסה"נ). התיאור מתבסס על עבודות סקר וחפירות ארכיאולוגיות של החופרים הישראליים בשני הדורות האחרונים. בשל המתודות השונות שנקטו הארכיאולוגים בעת ביצוע מחקרי השדה וסיכומם ההיסטורי, אין הניסיון נטול קשיים. למרות קשיים אלה אספנו את כל המידע שפורסם בכתב, מידע נוסף שקיבלנו בעל פה, והשתדלנו להציג תמונת על מסכמת על הכלכלה הכפרית באזור. אין ספק שהתנאים הפיזיים, כמו קרקע, מים ואקלים, הכתיבו את אופי הגידולים, ואילו המבנה החברתי והמדיני הכתיב את אופי החברה הכפרית. מן הראוי לציין ש"שבעת המינים" המצוינים במקרא, שאותם ירשו בני ישראל מן הכנענים, המשיכו לשמש כחוט השדרה של הכלכלה הכפרית בשומרון לאורך 60 דורות בקירוב. במשך הזמן הממושך הזה נותר השומרון אזור כפרי בעיקרו, ופרנסת תושביו – על ענפי השדה ותוצרתם.

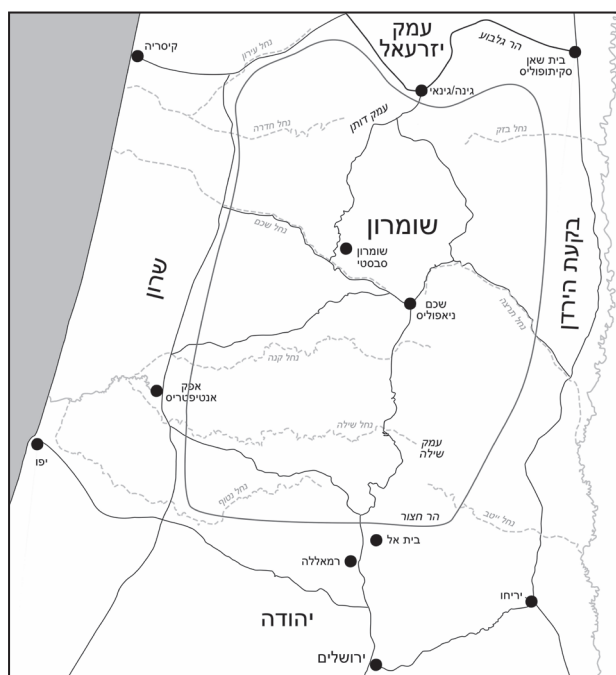
מילות מפתח: שומרון, כלכלה כפרית, כפרים, חוות, ענפי חקלאות, אתנוסים

מבוא

מטרת הרשימה לנסות ולתאר את הכלכלה הכפרית של ארץ שומרון, החל מתקופת הברזל ועד לשלהי התקופה הביזנטית, פרק זמן ממושך של 60 דורות בקירוב. בשני הדורות האחרונים זכה השומרון לפעילות ארכיאולוגית נרחבת, כפי שלא זכה לו מראשית המחקר של ארץ-ישראל במאה ה-19. רבות מן המסקנות בניסיון השחזור של הכלכלה הכפרית התבססו על תוצאות הסקרים והחפירות הארכיאולוגיות, שנערכו ברחבי האזור, מנחל עירון בצפון. שולי עמק יזרעאל, ועד הקו של הר בעל חצור ורמאללה בדרום.

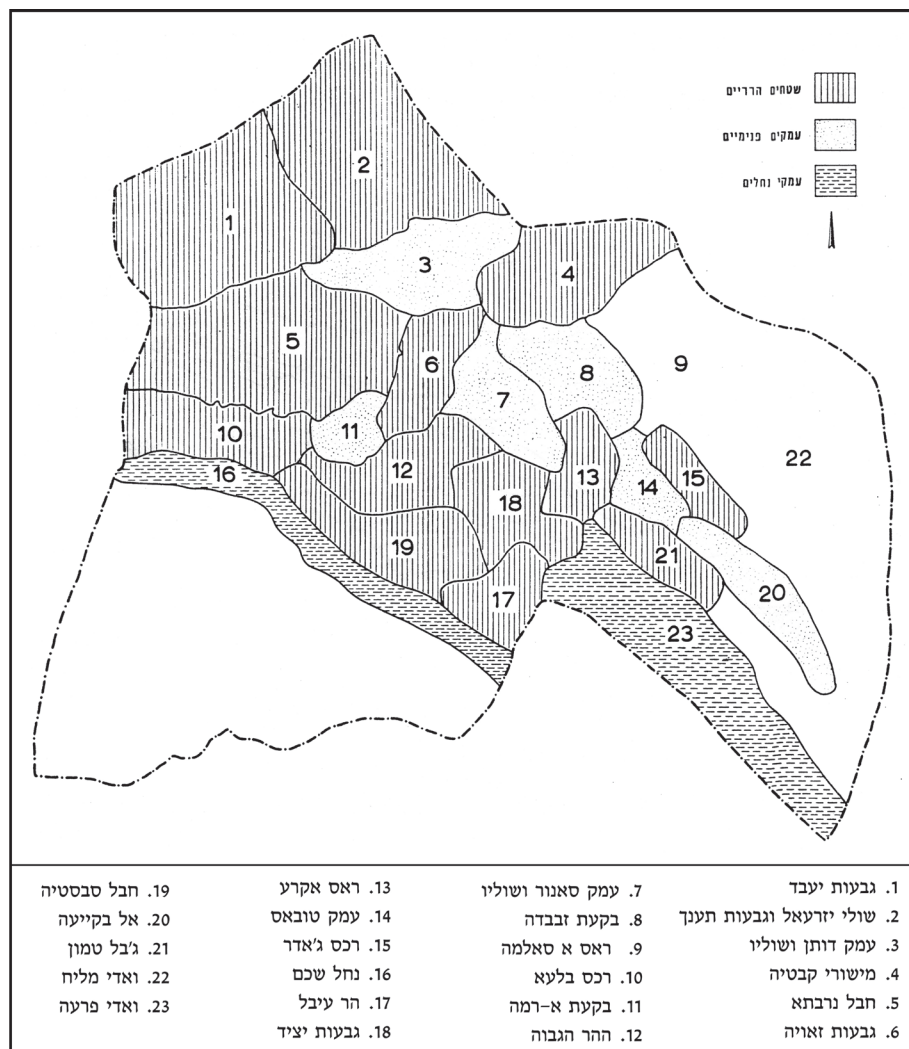
המסגרת הגיאוגרפית

חבל השומרון נמצא בין הגליל ליהודה; הוא מתחיל בכפר הנקרא גִּנַּי (ג'נין) שבמישור הגדול ומגיע עד לטופארכיית עֶקְרָבֶת (דרומית-מזרחית לשכם); בתכונותיו אין השומרון שונה מיהודה: בשתי ארצות אלו תמצא הרים ועמקים, שתיהן מתאימות לעבודת האדמה ומניבות יבול רב; בשתיהן גדלים עצים לרוב הנותנים פרי בשפע, הן פרי בר הן פרי מטע. אין בהן מקומות צחיחים, כי יורדים שם גשמים רבים. מי הנחלים מצטיינים במתיקותם, והודות לשפע העשב הטוב עולה תנובת החלב של המקנה של זו שבארצות אחרות. אך העדות הנאמנה ביותר למעלותיהן של שתי ארצות אלו ולשגשוגן הוא מספרם העצום של יושביהן (בן מתתיהו, תולדות, 3, ג: 48–50).

איור 1: מפת ארץ שומרון (רביב 2018)

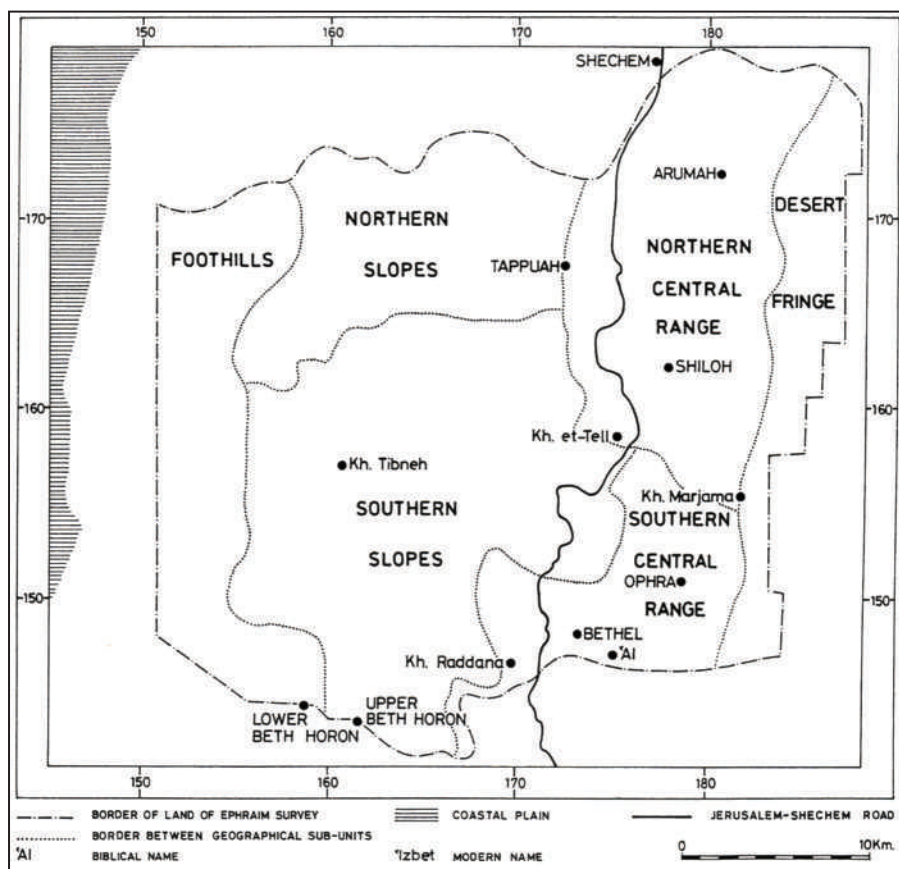
אדם זרטל חילק את צפון השומרון (הר מנשה) ל-24 יחידות גיאוגרפיות והוסיף להן הגדרות גיאולוגיות וקרקעיות מפורטות (זרטל 1986: 31-46, 72-73) (ראו איור 3).

איור 3: יחידות הנוף הגיאוגרפיות של צפון שומרון לפי חלוקת אדם זרטל (1986: לוח 3) – 1. גבעות יעבד; 2. שולי יזרעאל וגבעות תענך; 3. עמק דותן ושוליו; 4. מישורי קבטיה; 5. חבל נרבתא; 6. גבעות זאוויה; 7. עמק סאנור ושוליו; 8. בקעת זבדה; 9. ראס א-סאלמה; 10. רכס בלעא; 11. בקעת א-רמה; 12. ההר הגבוה; 13. ראס אקרע; 14. עמק טובאס; 15. רכס ג'אדר; 16. נחל שכס; 17. הר עיבל; 18. גבעות יציז; 19. חבל סבסטיה; 20. אל בקייעה; 21. ג'בל טמון; 22. ואדי מליח; 23. ואדי פרעה; 24. דרום בקייעה וראס חמצה

בסקר שערכו ישראל פינקלשטיין, צבי לדרמן ושלמה בונימוביץ' בדרום השומרון (ארץ אפרים), חולק האזור ל-6 יחידות גיאוגרפיות מרכזיות (Finkelstein, Lederman, Bunimovitz 1997: 4, 103 108).

חיבור הצעתו של זרטל עם זאת של פינקלשטיין, לדרמן ובונימוביץ' מאפשר להבחין בשומרון ב-30 יחידות נוף גיאוגרפיות בקירוב – גיוון נופי מרשים הבא לידי ביטוי בהתיישבות האנושית ובסוגי הגידולים החקלאיים בימי קדם (ראו אזור 4).

איור 4: יחידות הנוף הגיאוגרפיות של דרום שומרון (פינקלשטיין, לדרמן ובונימוביץ' 1997: 4)

סוגי הקרקע הנפוצים בשומרון

(1) קרקעות הטרה-רוסה הנפוצות בכל השומרון, שנוצרו על סלעי הדולומיט. צבעם אדום ואדום-חום; (2) קרקעות רנדזינה שנוצרו על גבי סלעי הקרטון. צבעם אפור וחום-אפור, והנוף מצטיין במדרונות מתונים ועגולים; (3) קרקעות יער חומות ים-תיכוניות; (4)

קרקעות אלוביאליות, הנפוצות בעמקים ומישורים, וצבעם לרוב חום (רביקוביץ 1981: 57-114; זרטל 1986: 40-46).

סוגי האקלים בשומרון

(1) ים-תיכוני ברוב השטח; (2) ערבתי בספר השומרון. כמות המשקעים פוחתת מדרום לצפון בד בבד עם הירידה בגובה מעל פני הים (מעפה"י). אזור רמאללה נמצא 780 מ' מעפה"י, וממוצע המשקעים השנתי הוא 700 מ"מ. שכם שוכנת בגובה של 490 מ' מעפה"י, וממוצע המשקעים השנתי הוא 640 מ"מ. ג'נין, בצפון השומרון, מצויה בגובה של 140 מ' מעפה"י, וממוצע המשקעים השנתי בה הוא 480 מ"מ. בספר של מדבר שומרון כמות הגשם השנתי יורד לכדי 400 מ"מ (זרטל 1986: 47-50; Lev-Yadun 1997: 85 87).

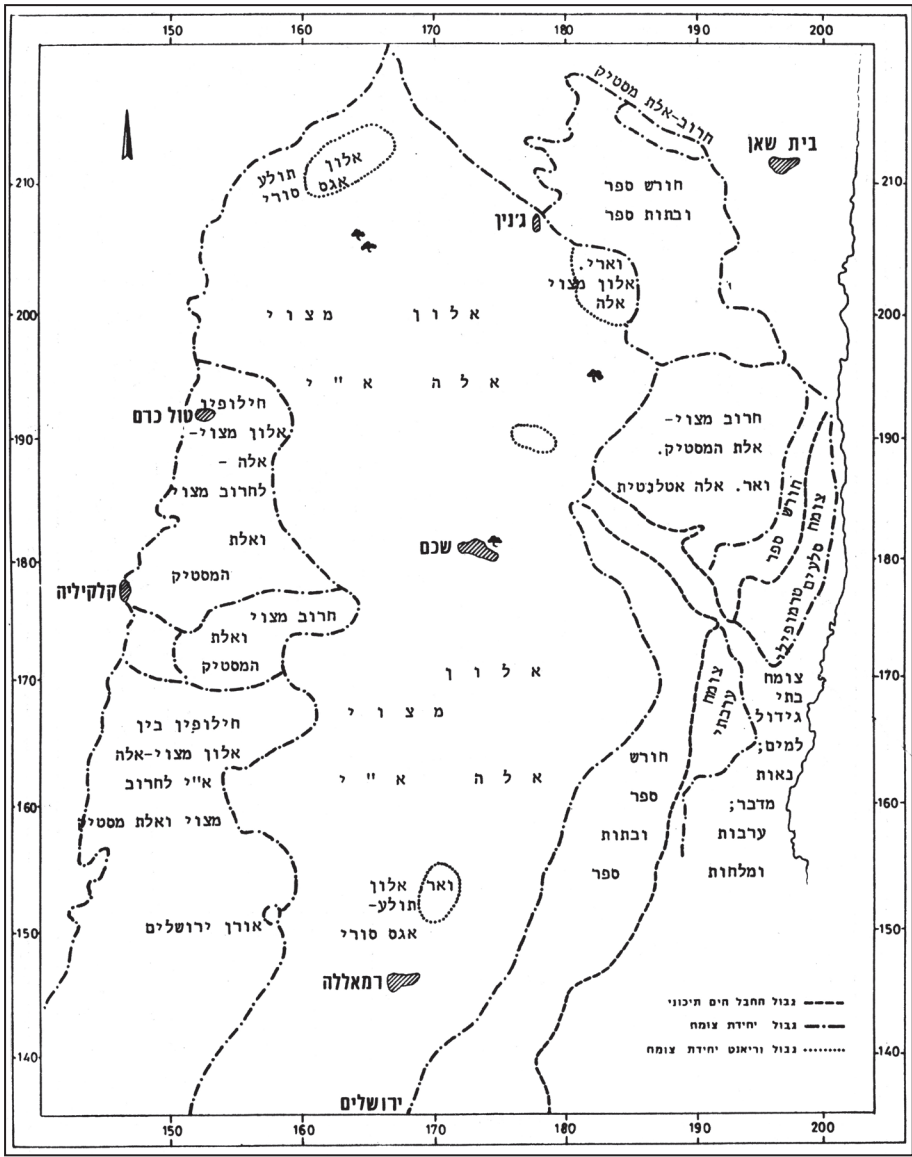
מקורות המים הטבעיים

בשומרון נמנו יותר מ-250 מעיינות וכמה נחלי איתן. בצפון השומרון נמנו 108 מעיינות שכבה, חלק מהם בריכוזים גדולים במזרח האזור. כמו כן מצויים שלושה נחלים זורמים: פרעה, מליח ושכם (זרטל 1986: 51-57, 402-404). בדרום השומרון הובחנו כ-150 מעיינות, רובם ביחידה הגיאוגרפית של המורדות הדרומיים (Horowitz 1997: 75 76).

הצומח הטבעי בשומרון

הצומח הטבעי בשומרון משתייך לחברות הים תיכונית והערבית. הם יוצרים חמישה סוגי נוף צומח: (1) חברת האלון המצוי והאלה; (2) חברת החרוב ואלת המסטיק עם השיזף; (3) חברת אורן ירושלים ואלון התבור; (4) חברת אלון התבור; (5) חברת השיזף והרותם בספר השומרון (זרטל 1986: 58-64).

לדעת שמחה לב-ידון, האקלים בתקופות ההיסטוריות לא נשתנה מהותית, ורק התערבות האדם שינתה את נוף הצומח בשומרון. לחברות הצומח שנמנו לעיל מוסיף לב-ידון את הזית שניטע בידי האדם. לדעתו, החל מתקופת ברזל 2 הייתה השפעת האדם על נוף הצומח בשומרון מכרעת, ויערות האלונים הגבוהים החסונים, שהתנשאו לעיתים עד לגובה של 20 מ', נכרתו לטובת צורכי האדם לבנייה ולבעירה. יערות האלונים שכיסו שטחים נרחבים בשומרון, החלו להיעלם כליל בתקופות הרומית והביזנטית (Lev-Yadun 1997: 85 98) (ראו איור 5).

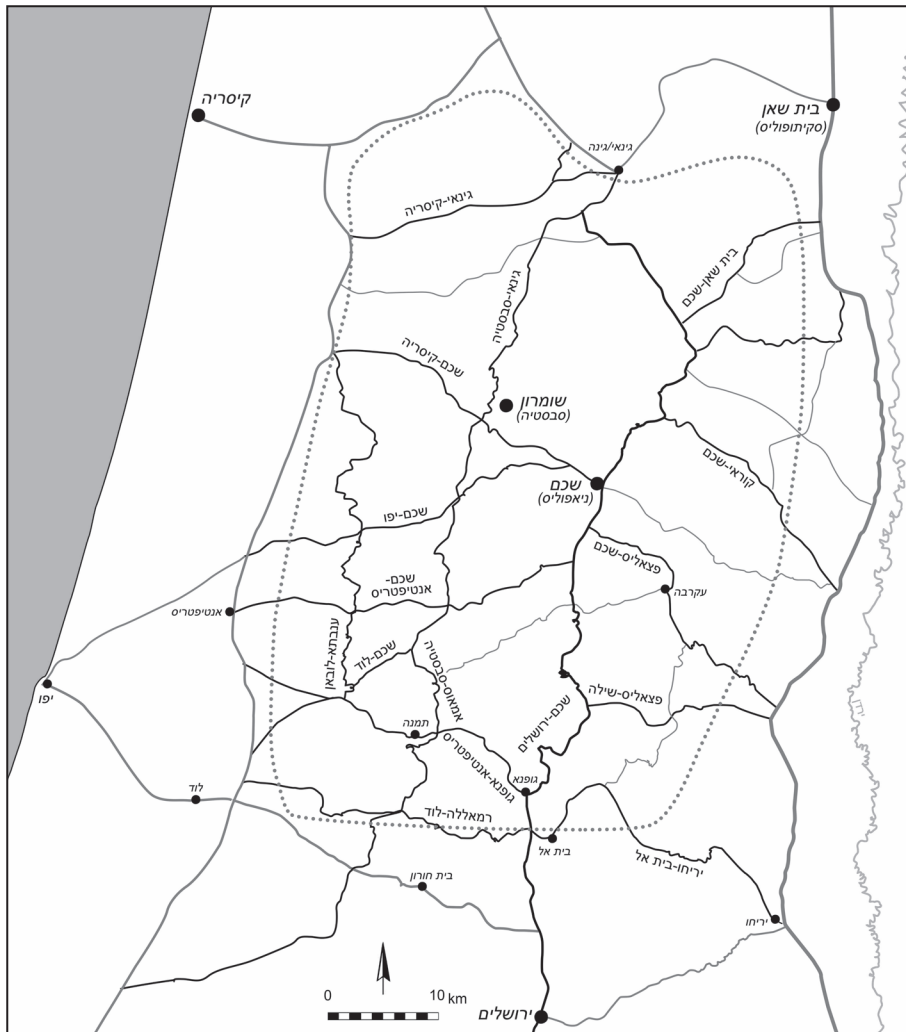

איור 5: מפת הצומח הטבעי בשומרון (זרטל 1986: לוח 2)

רשת הדרכים המרכזית בשומרון

ההתנאים הגיאוגרפיים הכתיבו את תוואי הדרכים הראשיות בימי קדם (ראו איור 6: 1) בדרך האורך הראשית, שכונתה "מסילת החר", צמודה לקו פרשת המים הארצית. בדרום,

באזורי בית אל, נמשך התוואי בוואדי חרמיה, עמק לבונה ועמק המכמתת. בקרבת שכם התפצלה הדרך לשני סעיפים: סעיף מזרחי עד ג'נין; סעיף מערבי – דרך נחל שכם לעמק דותן ולג'נין; (2) דרך הרוחב העיקרית עולה ממישור השרון, דרך נחל שכם לעיר שכם ומזרחה, דרך נחל תרצה לבקעת הירדן; (3) דרך רוחב נוספת עלתה ממישור החוף, דרך עמק דותן, מזרחה לג'נין (רביב ואלינסון 2014: 25–26).

איור 6: רשת הדרכים המרכזית בשומרון (רביב 2018)

אדם זרטל הבחין בסקר הר מנשה ב-10 דרכים ארציות וב-23 דרכים מקומיות (זרטל 1986: 65–70; Zertal 1990). בתקופה הרומית סלל השלטון דרכים ממלכתיות לאורך

ולרוחב השומרון, חלקן על גבי תוואים קודמים (Roll 1994). נוסף על הדרכים הארציות והמקומיות היה השומרון מרושת בדרכים כפריות רבות. אלו הובילו מן הכפרים אל השדות ואל המטעים ואפשרו את עיבוד השדות, את אסיף היבולים ואת שיווקם למרכזי מסחר. שלוש הרשתות של הדרכים היו קשורות זו בזו באופנים שונים, וחשיבותן בכלכלה הכפרית הייתה מכרעת (שדמן 2016: 169–191; Dar 1986: 126–146).

המחקר הארכיאולוגי של השומרון

בסקר החירום הישראלי שנערך בשנים 1967–1968, ניתנה תשומת לב מיוחדת לארץ שומרון, לא מעט בזכות החוליות הארכיאולוגיות שבראשן ניצבו רם גופנא ויוסף פורת (סקר אפרים ומנשה) וזכריה קלאי (סקר בנימין והר אפרים). בחוליות הסקר נמנו ארכיאולוגים מנוסים וחדי עין, ועלה בידם לסקור ולרשום אתרים חדשים (כוכבי 1972). חוליית בנימין והר אפרים סקרה 150 אתרים, וחוליית אפרים ומנשה סקרה כ-250 אתרים. יוסף פורת ערך סקר משלים בשומרון ובבקעת הירדן, ובו נסקרו כ-200 אתרים ארכיאולוגיים, רבים מהם לראשונה (פורת 1968). סקר החירום הישראלי לא היה הראשון שפעל בארץ שומרון: סקרים מקיפים נערכו כבר במאה ה-19, כגון סקר הקרן הבריטית והסקר של ויקטור גרן (גרן 1984, כרך 2/5; Conder and Kitchen 1882, Vol. 2). גם במהלך המאה ה-20 נערכו בשומרון סקרים וחפירות לא מעטות כדוגמת הסקר של אזור שכם (Campbell 1991), אך עד לסקר החירום הישראלי של השנים 1967–1968 הקיפו הסקרים חבלים מצומצמים מתוך האזור (Finkelstein, Lederman and Bunimovitz 1997: 1311–1312; Zertal 1993: 8; 5).

החל משנות ה-80 של המאה ה-20 ועד לשנות ה-20 של המאה ה-21 נערכו ברחבי השומרון סקרים מלווים בחפירות בדיקה. את המרכזיים בהם נפרט להלן: במערב השומרון ערך שמעון דר סקר מלווה בחפירות בין אום-ריחון בצפון ועד נחל שילה בדרום (Dar 1986). בעבודה נבחנו סוגי היישובים הכפריים, מגדלי השדה, רשת הדרכים הכפריות והענפים החקלאיים המרכזיים, שהיה ניתן לשחזרם על סמך הממצא הארכיאולוגי בשטח. אדם זרטל ערך את סקר מנשה קרוב ל-40 שנה. ראשית הסקר במחקר מקיף על ההתנחלות הישראלית בהר מנשה, והמשכו בסקר מפורט של צפון השומרון ובקעת הירדן (זרטל 1986; 2014). תוצאות הסקר של זרטל והצוות שלו ראו אור בשישה כרכים, והם משמשים מקור מרכזי לשחזור כלכלת צפון השומרון בימי קדם.

בשנות ה-90 של המאה ה-20 ערכו פינקלשטיין, לדרמן ובונימוביץ את סקר ארץ אפרים, ששמו שונה בהמשך לסקר דרום השומרון (Finkelstein, Lederman and Bunimovitz 1997). בסקר דרום השומרון נכללו פרקים נרחבים על הגיאולוגיה והבוטניקה של האזור ומחקר קרמי מפורט של מאות האתרים באזור.

הצוות של פינקלשטיין שם דגש מיוחד על שימושי הקרקע ועל המגורים בכפרים הערביים–פלסטיניים, והסיק מהם מסקנות לגבי שחזור הכלכלה של ימי קדם (להלן). אריה בורנשטיין סקר את ארץ מנשה (צפון השומרון) בדגש על כלכלת האזור בתקופת

המקרא ובית שני (בורנשטיין 1991). החוקר ניתח בעבודתו מקורות כתובים וזיקתם לשטח. ענפי חקלאות הנזכרים בחרסי שומרון ובמקורות המשנה והתלמוד זכו לתיחום גיאוגרפי מפורט.

יצחק מגן ערך עם צוותו חפירות רבות, ביניהן בניאפוליס (שכם) ובאתר הפולחני השומרוני בהר גריזים (Magen 1993: 1316 1318; 2005; 2008). גם נושאים כלכליים נדונו בעבודתו, והם יפורטו בהמשך.

החפירות של אנשי קצין המטה לארכיאולוגיה במפקדת יהודה ושומרון מהוות בדור האחרון את המקור המרכזי לנעשה בשטח. הפרסומים, הרואים אור בסדרת JSP, ושעד כה הופיעו 17 כרכים מהם, שופכים אור נוסף על שהיה ידוע מן הסקרים.

עבודות תזה באוניברסיטאות בישראל הוקדשו לאזורים ספציפיים בשומרון: כאלו הן העבודות של עפר שיאון ומוראד אנטון טבר, שחקרו את התקופה הביזנטית בהרי שומרון ובעמקים המזרחיים ובספר המדבר (שיאון 2001; טבר 2005). הפרקים הכלכליים בעבודות אלו האירו נקודות חשובות במחקר על השומרון בתקופה הביזנטית. תרומה מקורית להיבטים הכלכליים בתקופת הברזל בחוות וכפרים באזור הייתה למחקרו של אברהם פאוסט (Faust 2003; 2015). לדעתו, השומרון היה מפותח כלכלית יותר מיהודה. עמית שדמן השלים בשנת 2016 עבודת דוקטור על היישוב הכפרי בין נחל רבה לנחל שילה (שדמן 2016). העבודה מתבססת על סקר וחפירות שהקיפו משבצת של 30 קמ"ר בקירוב בדרום-מערב השומרון. חשיבות המחקר היא בהיקפי החפירות ובתגליות בנוף הכפרי. אלו הקיפו כפרים, חוות, דרכים ושדות על מתקניהם החקלאיים בתקופות שמן הברזל 2 ועד לשלהי התקופה הביזנטית. בשנת 2018 הושלמה עבודת הדוקטור של דביר רביב, שעניינה הראשי היישוב בדרום השומרון בתקופות ההלניסטית והרומית (רביב 2018). רביב חקר נושאים חדשים רבים בדרום השומרון, כגון הבחנה ארכיאולוגית בין האתנוסים שחיו באזור, הנוכחות החשמונאית וההרודיאנית ותוצאות המרידות נגד רומא.

גם בעת הכתיבה של סיכום זה נערכים עדיין בשומרון סקרים ומחקרים נוספים שיוסיפו בוודאי לתמונה הקיימת עד כה. סקירתנו לא הקיפה את כל המחקרים הארכיאולוגיים שנערכו ברחבי השומרון, אך התמונה העולה מאלו שתוארו, מסייעת בשחזור הכלכלה הכפרית בו בימי קדם.

האתרים הארכיאולוגיים בשומרון

הניסיון להציג את מספר אתרי העתיקות בכל השומרון אינו נטול קשיים. כל סוקר נקט שיטות שונות של הגדרה. חיבור סך האתרים הארכיאולוגיים ברחבי השומרון מאפשר לקבל תמונה משוערת של ההתיישבות האנושית באזור במהלך פרק זמן של 1800 שנים – 60 דורות בקירוב – מתקופת הברזל ועד התקופה הביזנטית.

טבלה 1: לוח כרונולוגי של התקופות (לפי שיטת זרטל 1992: 45-66)

1000-1200 לפנה"ס	תקופת הברזל 1
1000-721 לפנה"ס	תקופת הברזל 2
535-721 לפנה"ס	תקופת הברזל 3
332-538 לפנה"ס	התקופה הפרסית
62-332 לפנה"ס	התקופה ההלניסטית
62 לפנה"ס - 70 לסה"נ	התקופה הרומית הקדומה
313-70 לסה"נ	התקופה הרומית המאוחרת
632-313 לסה"נ	התקופה הביזנטית

טבלה 2: מספר האתרים הארכיאולוגיים בשומרון לתקופותיהם (רביב 2016; 1312-1311: Zertal 1993)

(מן הראוי לציין, שהנתונים מבוססים על סקרים, והם מקורבים בלבד)

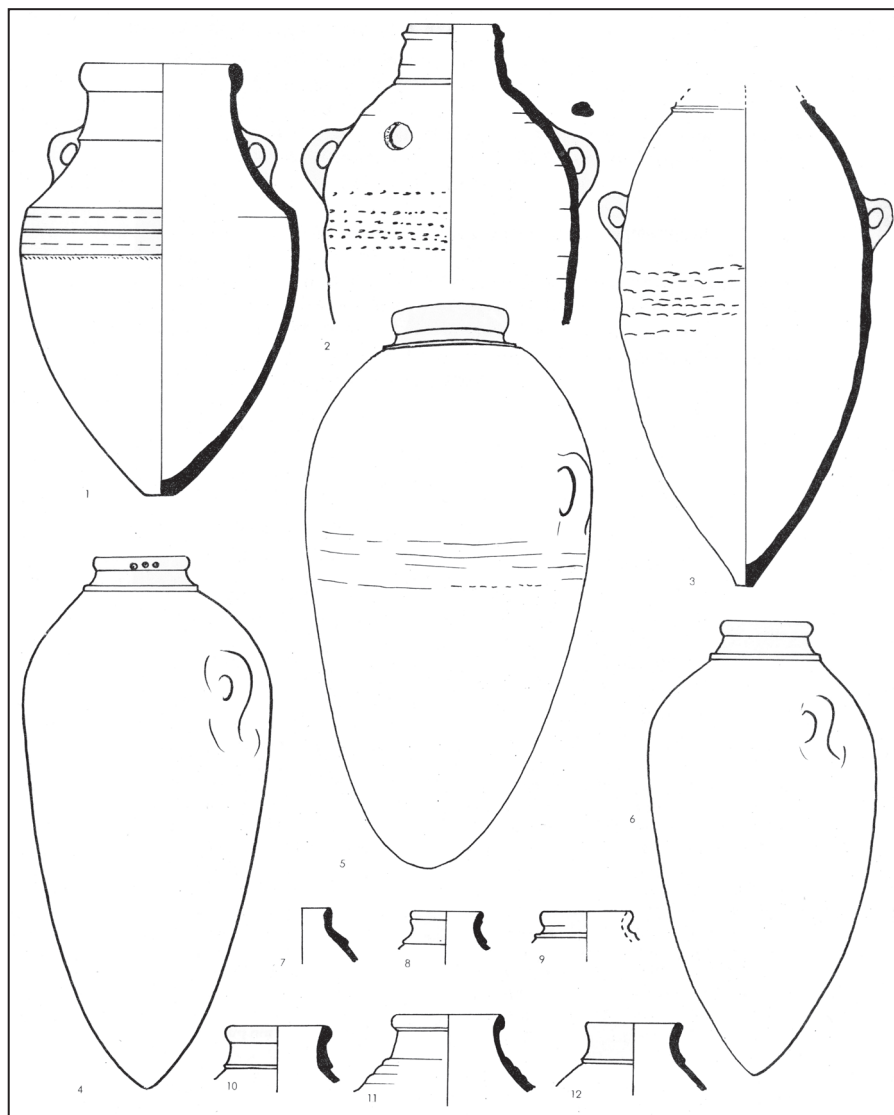
300	תקופת הברזל 1
400	תקופת הברזל 2
95	תקופת הברזל 3
360	התקופה הפרסית
290	התקופה ההלניסטית
325	התקופה הרומית הקדומה
255	התקופה הרומית המאוחרת
560	התקופה הביזנטית

היישוב בשומרון מתקופת הברזל ועד התקופה הביזנטית

תקופת הברזל 1

לדעת חוקרים רבים, בתקופת הברזל 1 התרחשה ההתנחלות של שבטי ישראל שהגיעו מעבר הירדן כנוודים למחצה. ההתפשטות שלהם הייתה ממזרח למערב, מן העמקים הפנימיים להרי שומרון (זרטל 1986: 299-302; 1312 1311: Zertal 1993). דומה שתהליך זה התרחש גם בדרום השומרון למרות השוני הגיאוגרפי שבין הצפון לדרום (פינקלשטיין 1986: 67-76). רוב האתרים של ההתנחלות בתקופת ברזל 1 הם כפרים קטנים, ששטחם הממוצע 2-3 דונמים. כמו כן, הובחנו בדרום השומרון מבנים בודדים דמויי חווה (זרטל 1992: 53-54; 1315 1313: Finkelstein 1993). בדרום השומרון, סברו החוקרים, שבתקופת ברזל 1 הייתה העדפה של גידולי דגנים ומרעה ממטעים. לעומת זאת, בצפון השומרון, נוסף על הדגנים, נמצאו עדויות לגידול גפן, זית, תאנה ורימון וכן עדויות למשק חי של צאן ובקר (זרטל 1986: 329-336). בתקופת ברזל 1 עדיין נאגרו המים בפיסטי "שפת הצווארון" (זרטל 1986: 312) (ראו איור 7). בעת האחרונה רווחות

תיאוריות חלופיות על כיבוש כנען, אך גם בעלי דעות אלו אינם מפריכים את ההשקפה בדבר הכלכלה הכפרית (פינקלשטיין, סילברמן 2003: 318–327).

איור 7: פיטסים מטיפוס 'שפת הצווארון' ששימשו בתקופת הברזל 1 לאגירת מים (עמירן תשכ"ג: 284)

בכל הסקרים הראשיים שנערכו בשומרון, נמצאה דלילות יישובית בתקופת הברונזה המאוחרת, שקדמה לתקופת הברזל (זרטל 198: 204). שבטי ישראל המתנחלים ירשו ממסורת חקלאית כנענית מיני גידולי שדה ומטעים. בדעה זו תמך אנסון רייני בשיעוריו

באוניברסיטת בר-אילן. לדעת מיכאל הלצר, ניתן ללמוד על המשטר הקרקעי בארץ ישראל הכנענית ממסמכי אוגרית (הלצר 1986: 69–74). לפי ניתוח התעודות, רוב הקרקעות היו בידי האיכרים שהשתייכו לקהילות כפריות. אלו היו אחראיות לאיסוף המיסים, התוצרת החקלאית בעין ולשירות צבאי. החוקר הופקינס והקודמים לו סברו שהחקלאות הישראלית של תקופות הברזל 1–2 הייתה המשך של המסורת הכנענית. החקלאות הייתה מגוונת, והענפים המרכזיים היו דגנים, גפן, זית ומקנה (Hopkins 1985: 23, 233). בספר דברים פרק ח מופיעה רשימה של שבעת המינים במסגרת תיאור של ארץ כנען המובטחת לעם ישראל.

כל הגידולים שנמצאו להם עדויות ארכיאולוגיות, כולל בוטניקה ארכיאולוגית ביישובי ברזל 1, היו כבר בעלי ותק בארץ ישראל; כך לגבי הדגנים, הקטניות והמטעים (Zohary, Hopf, and Weiss 2013). לא נטעה אם נראה ביישובים של תקופת הברזל 1 המשכיות של מסורת אגרית כנענית. אדם זרטל העריך שבתקופת ההתנחלות של ברזל 1 חיו בצפון השומרון 29 אלף נפש בקירוב, שהם 5,800 בתי אב בני חמש נפשות. בדרום השומרון הוערכה האוכלוסייה בשליש ממספר זה (זרטל 1986: 309–313).

נו סבורים כי הערכות גודל האוכלוסייה בימי קדם דורשות זהירות ומתודות הערכה מגוונות. למשל: השטח החקלאי שעמד לרשות התושבים, ויכולתם לעבדו בעבודה ידנית היו מצומצמים. שילוב נתונים כאלה והחישובים התיאורטיים של גודל שטח לנפש או למשפחה מאפשרים הערכה סבירה. הדבר ניתן להשוואה עם ראשית המאה ה-20 בארץ ישראל, אז החלו פקידי המנדט המנדטורי ברישומים מסודרים של מספרי אוכלוסין בכפרים ושל שטחי העיבוד שלהם. לפי חוקרים שונים, כל נפש בכפרים הפלשתיניים של אזור ההר יכלה להתקיים משטח של 3.2 דונמים (דר 1998: 249–250). מכאן ניתן להסיק כי מספר התושבים בשומרון היה גדול יותר.

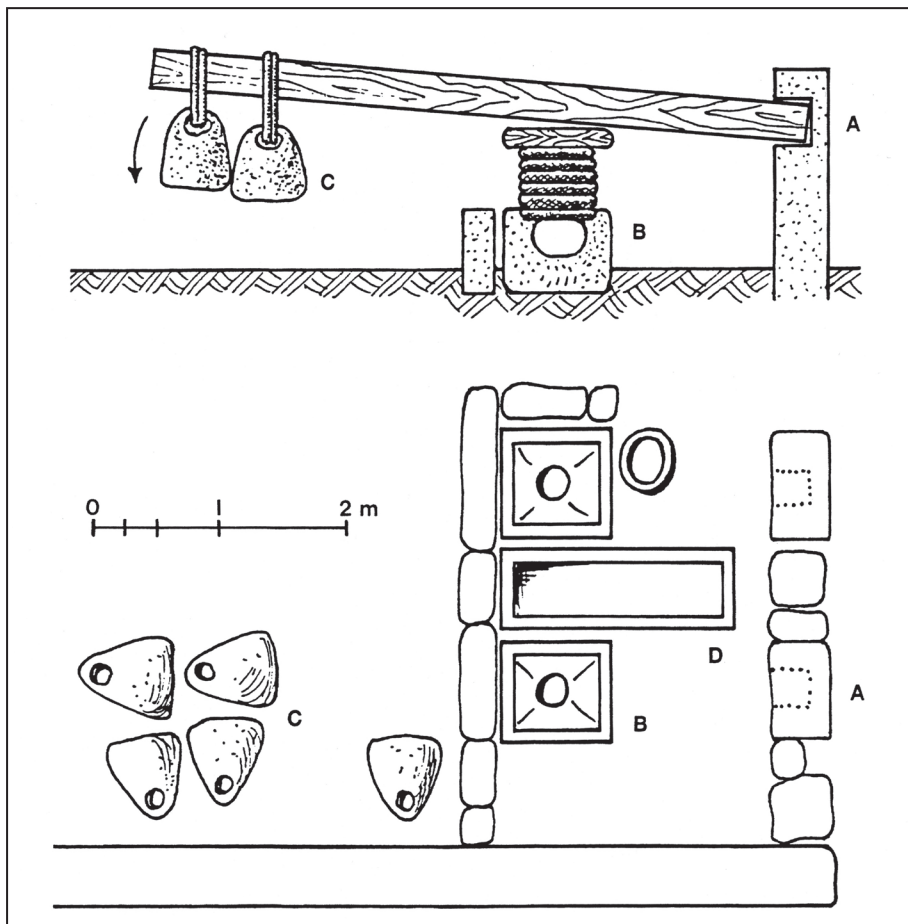
תקופת הברזל 2

בתקופת הברזל 2 הייתה ההתפשטות היישובית ברחבי השומרון רבה. מספר האתרים שנמנו, הוא 400 בקירוב לעומת 300 בתקופת הברזל 1. התושבים חיו על תילים, בכפרים קטנים, בחוות ובמצודות. בצפון השומרון התקיימו הערים שכם, שומרון ותרצה, והיו חלק מממלכת ישראל. לדעת סוקרי הר מנשה, התילים המבוצרים של צפון השומרון אופייניים לאזורי האקלים הים תיכוני (זרטל 1999: 83; 2005: 70). זרטל העריך שלפני ההגליות האשוריות חיו בהר מנשה 52 אלף נפש בקירוב. בדרום השומרון תוארכו רוב יישובי תקופת הברזל 2 לשלבים המאוחרים יותר של התקופה, מאות 9–8 לפנה"ס. נמצאו מעט יישובים שגודלם יותר מ-20 דונם, אך רובם היו קטנים יותר. בשנות ה-90 של המאה ה-20 נחפר בחורבת עלי שבאזור שילה בית חווה, הכולל יחידה מרכזית של בית ארבעה מרחבים וחצר קטורה הסמוכה אליו, עם טורי חדרים ומחסנים (ראו איור 8). החופרים תיארו את האתר לשלהי תקופת הברזל (יטאח, רגב והיזמי 2018). זו עדות מעניינת לזהות האתנית של מתיישרי האזור בתקופת ברזל 2, שהיו תושבי ישראל או יהודה.

באתרים בצפון ובמערב של דרום השומרון נמצאו בתי בד רבים מסוג קורה ומשקולות, ולדעת הסוקרים, ייתכן שנבנו בידי השלטון המרכזי (עיטם 1980: 15–20) (ראו איור 9). הסוקרים ציינו שכל השטח של דרום השומרון היה מעובד חקלאית (Finkelstein 1993: 1313). ברבים מאתרי תקופת הברזל נמצאו גם גתות יין פשוטות, חצובות בסלע (שדמן 2016: 210). לדעת הסוקרים, ספר המדבר של השומרון, המשתרע במזרח האזור על פני מאות אחדות של קמ"ר, שימש בעיקר לגידול מקנה ולמעט גידולי שדה. השטח היה יכול לשאת יותר מעשרת אלפים ראשי צאן. אריה בורנשטיין העריך שהאזור היה יכול לשאת מספר כפול של צאן ואלפי ראשי בקר (זרטל 1986: 325–326; בורנשטיין 1991: 7–8). התפרוסת היישובית בספר המדבר הייתה דלילה, ויישובי האדם היו קטנים ולא רבים. הבוטנאים סבורים שבתקופת הברזל 2 בוראו היערות ברוב שטחי השומרון, והפכום לשטחי מטע ומזרע. יערות האלונים החסונים היו מאז נדירים (Zohary 1982: 28 35; Lev-Yadun 1997: 98 102).

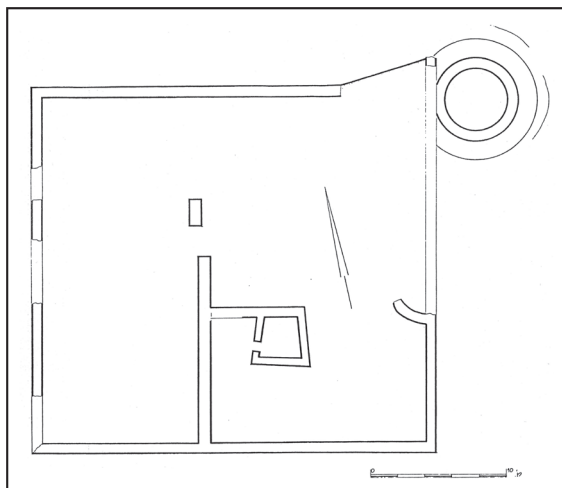
איור 8: חורבת עלי, בית חווה משלהי תקופת הברזל 2, שנחפר באזור שילה – תוכנית (יטאח, רגב והיזמי 2018: 33)

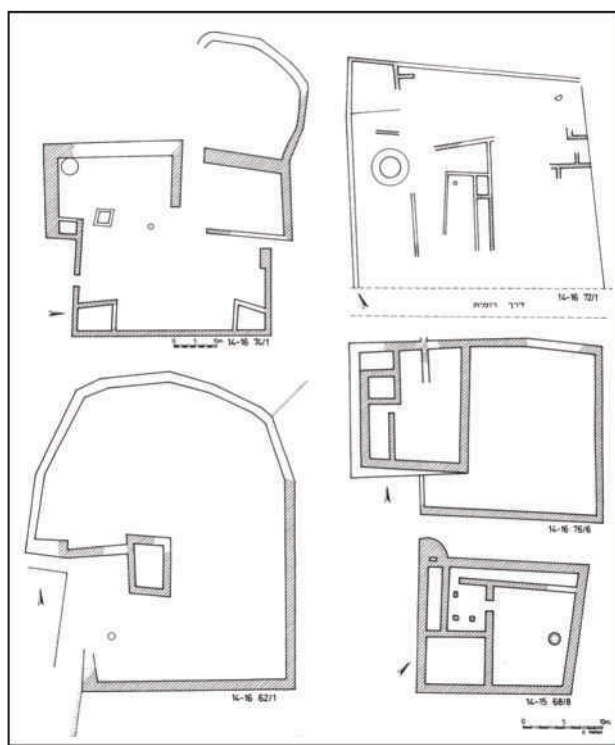
איור 9: בית בד מסוג קורה ומשקולות – תוכנית וחתך (פרנקל, אביצור ואילון 1994: 39)

בקער שכם מצאו סוקרי הר מנשה המשכיות של יישובי תקופת הברזל 2 על גבי אתרי ברזל 1. בחבל סבסטיה, למשל, נוסדו יותר מ-20 יישובים חדשים – סימן לגידול האוכלוסייה ולצורך בקרקע (זרטל 1992: 54-55). רוב היישובים הכפריים נמצאו קטנים. שטחם אינו יותר מ-5 דונמים, אך הובחנו גם תילים מוקפי חומה שזוהו כערי השדה של תקופת המקרא. בתקופת הברזל 2 היה בור המים החצוב והמטוּיח, נפוץ ביישובי התקופה, ושחרר את האדם מתלות במעיינות (זרטל ומרקם 2000: 48).

הסקרים והחפירות שנערכו בשומרון באתרי תקופת הברזל 2 מלמדים על התפשטות יישובית כפרית מן הצפון ועד לדרום, קרוב לוודאי בזיקה לקיומה של ממלכת ישראל. נוסף על הכפרים הייתה נפוצה החווה, והיא שימשה מרכז כלכלי כפרי לבתי אב (פינקלשטיין 1981; פאוסט 1995; Dar 1986: 2 8; ראו איורים 10-11).

איור 10: קורן ליקרנה, בית חווה מתקופת הברזל 2 במערב השומרון, ממזרח לכפר תולת - תוכנית (דר 1982: 23)

איור 11: בתי חווה מתקופת הברזל 2 במורדות המערביים של השומרון - תוכניות (פינקלשטיין 1981: 333)

סוקרי הר מנשה סברו שבתקופת הברזל 2 הושלם "כיבוש ההר החקלאי" על ידי המתיישב הישראלי: נבנו שפע של מדרגות חקלאיות, נחצבו בורות המים, ונסללה רשת של דרכים ושבילים (זרטל ומרקם 2000: 48; Gibson and Lewis 2017). במחקרו על המנהל והכלכלה בארץ מנשה, הקדיש אריה בורנשטיין פרק לחרסי שומרון הידועים. לדעתו, חרסי שומרון משקפים את המנהל של ממלכת ישראל של ראשית המאה ה-8 לפנה"ס. החרסים מייצגים מצב שבו קיבלו אנשי מנהל בכירים של הממלכה אספקת יין ושמן מאזורים מסוימים בצפון השומרון. כמות השמן הנזכרת בחרסים אלה היוותה שליש מכמות היין (בורנשטיין 1991: 129-130). את הנחלות של שבט מנשה הנזכרות במקרא ובחרסי שומרון, תחם בורנשטיין בשטחי צפון השומרון. גודל הנחלות – בין 15 אלף דונם ל-224 אלף דונם (בורנשטיין 1991: 8-10). בדרום-מערב השומרון הובחנה תופעה יישובית מעניינת: בין הנחלים קנה ואילון נמצאו כמה עשרות בתי חווה מתקופת הברזל 2; הם נחקרו על ידי פינקלשטיין (1978; 1981).

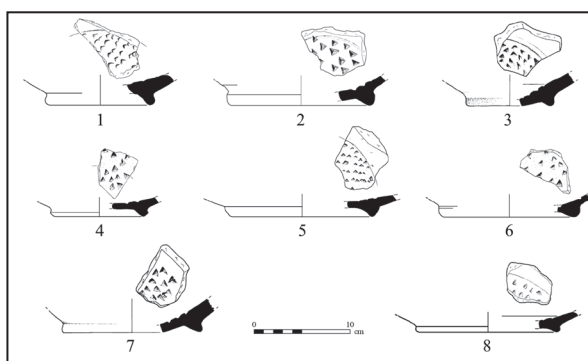
במחקרה על הכלכלה בממלכת יהודה של ימי בית ראשון הניחה חיה כץ שהקרקע הייתה גורם הייצור העיקרי והמשאב המרכזי בתקופת הברזל 2. ענפי הייצור העיקריים התבססו על גידול דגנים, גפן ליין וזית לשמן. צאן ובקר סיפקו צמר ובשר, והבקר שימש גם כבהמת עבודה עיקרית (כץ 2008: 24-50). סביר להניח שבמשק הכפרי גידלו ירקות ועופות, והפיקו דבש דבורים (מזר ופניץ-כהן 2008: 83-92). כך הניחה שענפי החקלאות הצריכו פיתוח מתקני ייצור ואחסון, והתפתחה כלכלת סחר חליפין אזורית וארצית (שם: 55-60). דומה שהמסקנות מתאימות גם לארץ שומרון.

התמונה של הכלכלה הכפרית של ארץ שומרון, שהתבססה בתקופות הברזל 1-2, המשיכה והתקיימה גם לאחר שינויים מדיניים מפליגים; קרוב לוודאי שחורבן ממלכת ישראל בידי האשורים, ההגליות והבאת מתיישבים ממסופוטמיה השפיעו על התשתית של הכלכלה הכפרית.

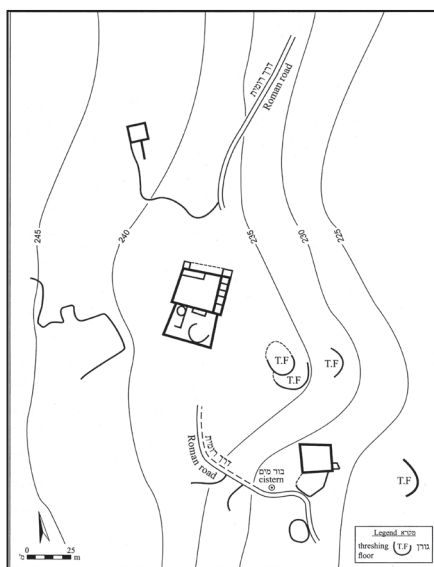
השומרון בתקופת הברזל 3 (721-535 לפנה"ס)

חורבן שומרון בידי האשורים בשנים 722-720 לפנה"ס, הגליית עשרות אלפי תושבי האזור למסופוטמיה והבאת אוכלוסייה נוכרית במקומם גרמו זעזועים בכלכלה הכפרית (בוסתנאי 1984: 155-156). הסקרים מלמדים על ירידה תלולה במספר היישובים: מ-400 בברזל 2 ל-95 בברזל 3 (זרטל 1992: 55-56; 1996: 84-86). מעניינת העובדה שתמונת הנטישה אינה שווה בכל השומרון, והיו אזורים שבהם לא הבחינו הסוקרים בירידה במספר האתרים (ראו איורים 12-13). בכתף השומרון המזרחית הובחן גידול יישובי בברזל 2, והוא לא נפגע גם לאחר הכיבוש האשורי (בר זרטל 2016: 55-57). באזור זה רבו החוות החקלאיות, ובקרבתן נמצאו מתקנים חצובים בסלע, ואילו ברוב השומרון ניטשו בתי החווה. זרטל סבר שעייטור טבוע בכלי חרס מסוימים (קערות מיוחדות) שנמצאו בהר הפנימי במזרח השומרון, היה של האוכלוסייה המסופוטמית שיושבה במקום הגולים הישראליים. כלי חרס מעטים כאלה נמצאו במערב ובמרכז השומרון – אזורים שנפגעו מן ההגליות (זרטל 1996: 84-86). הסקרים מלמדים שהנוף הכפרי שנפגע עקב ההגליות,

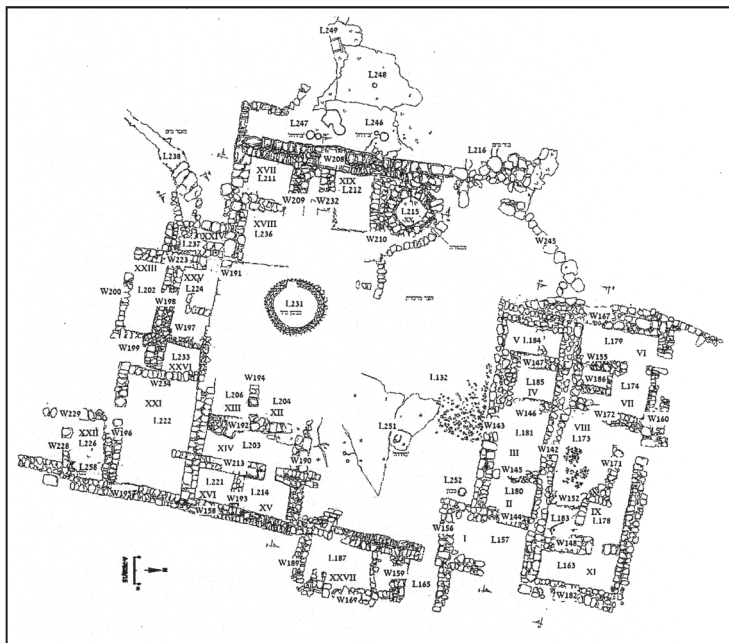
התאושש באיטיות אולי בזכות הגולים שהובאו, הלא הם הפותים הנזכרים במקורות התלמודיים. אהרן טבגר שבדק את תוצאות הסקרים והחפירות בשומרון, סבור שאזור העיר שומרון זכה לשיקום מהיר בתקופה האשורית, אולי בזכות האוכלוסייה החדשה שהגיעה לאזור (טבגר 2014: 32). בשנים האחרונות נתגלו חוות נוספות בין נחלי רבה ושילה, שראשיתן בתקופת הברזל 2. אלו התקיימו עד לתקופה ההלניסטית (שדמן 2016). פאוסט סבר שחוות אלו היו קשורות למדיניות החקלאית האשורית, ואפשר שתושביהן היו נוכרים. להשקפתו, בתקופת הכיבוש האשורי הייתה מדיניות של שונות אזורית מובהקת שטעמה – האינטרס האימפריאלי (פאוסט 1995; Faust 2006: 504) (ראו איור 14).

איור 12: קערות מעוטרות בטביעת יתד שנתגלו במזרח שומרון (בר וזרטל 2016: 79)

איור 13: חורבת אג'מה, בית חווה מתקופות הברזל 2-3, שנסקר במזרח שומרון – תוכנית (בר וזרטל 2016: 144)

איור 14: בית חווה באגן נחל שילה, שהתקיים ברצף מתקופות הברזל 2 ועד לתקופה ההלניסטית – תוכנית (שדמן 2016: 69)

התקופה הפרסית (538–332 לפנה"ס)

בתקופה זו התרחשה גם שיבת ציון, שהשפעתה על השומרון הייתה לא מבוטלת. לפי סוקרי הר מנשה, בצפון השומרון התרחש גשוג יישובי חסר תקדים, ומספר האתרים שנמנו – 360 – קרוב לימי השיא של ממלכת ישראל. ההתאוששות היישובית המרבית ניכרת בעמק דותן, באגן נחל שכם ובחבל סבסטיה (זרטל 1992: 56–58). בחלק מן האתרים קיימת המשכיות מתקופות הברזל 2 ו-3. האתרים האופייניים הם יישובים כפריים שאינם עולים בגודלם על 10–20 דונם. נפוצות גם החוות המשפחתיות. אזורי עמק דותן וסבסטיה היו למרכזי יישוב בשל קרבתם לעיר שומרון, בירת הפחוה של הארץ. לדעת זרטל, בעמק דותן התפתח מרכז יהודי, הנזכר בספר "יהודית" (גרינץ 1957: 29–34). מן הראוי לציין שבמקרא לא נזכר השומרון כאזור שאליו שבו שבי ציון (ראו איור 15). לפי סקר הר מנשה, כל האזור מנחל עירון ועד אגן נחל שכם משופע באתרים ובהם ממצא מן התקופה הפרסית – על כל קמ"ר נמצאו שרידי יישוב (זרטל ומרקם 2000: 48–49). הדגם היישובי כלל אתרים מבוצרים ושפע של בתי חווה בעלי מתקנים חקלאיים, חלקם חצובים בסלע, שאותם ייחסו הסוקרים גם למתיישבים החדשים, אנשי שיבת ציון. לדעת סוקרי הר מנשה, בפרק זמן היסטורי זה חלו שינויים אתניים ודמוגרפיים בארץ שומרון: הישראלים הוותיקים והכותים הפכו להיות שומרונים – עדה אחות ליהודים – ואילו חלק

משבי ציון הגיעו כאמור גם לצפון השומרון (זרטל 1996: 86–87). בכלכלה הכפרית ניכר דגש על כרמי זית וגפן לשם ייצור שמן ויין לייצוא. על כך מעידים שפע קנקני האגירה שנתגלו בסקר.

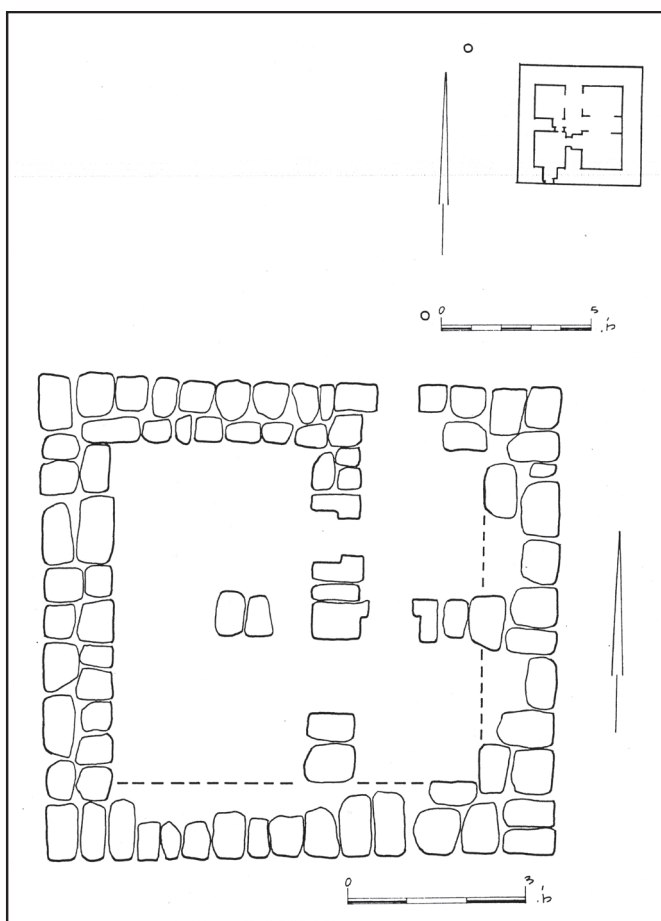
איור 15: עמק דותן – התפתח בו יישוב יהודי של שבי ציון בתקופה הפרסית (עמק דותן 2018, אתר ויקיפדיה)

לעומת הפריחה היישובית בצפון השומרון ניכרת ירידה יישובית חריפה באזורי ספר המדבר (זרטל 2005: 74; זרטל ובר 2012: 65; בר וזרטל 2016: 58). תמונה יישובית דומה הציגו סוקרי ארץ אפרים – ירידה יישובית חריפה בתקופה הפרסית בדרום השומרון (Finkelstein 1993: 1313–1314). לדעתם, ייתכן שמערב השומרון שימש תחליף יישובי בשל פיתוח אזור החוף הסמוך על ידי הממלכה הפרסית. ג'ק פסטור סבר שבמהלך התקופה הפרסית התרחש ביהודה משבר במדיניות הבעלות על הקרקעות, כעדות הרפורמות של נחמיה. לדעתו, רוב הקרקעות של הארץ היו בידי המלכות, וזו העניקה אחוזות לאצילים. הם החכירו את הקרקעות לאריסים, והאחרונים קרסו מנטל החובות. אין בידינו עדויות להשפעת הרפורמה הקרקעית של נחמיה על השומרון, אך מאחר שבאזורים מסוימים חיו גם שבי ציון יהודים, קרוב לוודאי שגם הם הושפעו מכך (Pastor 1994: V IX).

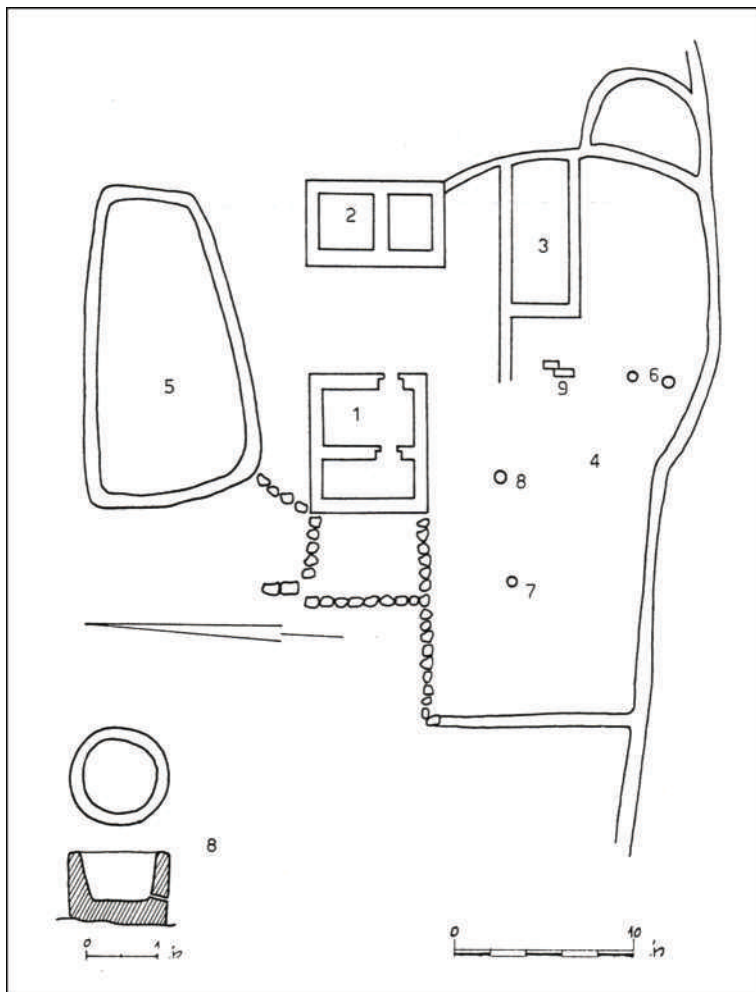
התקופה ההלניסטית (332–62 לפנה"ס)

בראשית התקופה ההלניסטית ניכרת ירידה יישובית בשומרון לעומת התקופה הפרסית. זוהו 290 אתרים בכל השומרון לעומת 360 אתרים של התקופה הפרסית (זרטל 1992: 58).

סקר הר מנשה מסביר את הפגיעה ביישוב הכפרי בעיקר בשל מרידות השומרונים תושבי האזור נגד הכובשים המוקדוניים החדשים. גם העמקים המזרחיים, כתף השומרון המזרחית וספר השומרון, נפגעו יישובית בשלבים המוקדמים של התקופה ההלניסטית (זרטל 1996: 87-88; בר זרטל 2016: 58-61). בשלבים המאוחרים של התקופה ההלניסטית התפתח בצפון-מערב השומרון חבל נרבתא היהודי, שהגיע לשיאו בתקופה ההרודיאנית (זרטל ומרקם 2000: 49-50). גם בדרום השומרון ניכרת התאוששות יישובית בשלבים המאוחרים יותר של התקופה ההלניסטית (Finkelstein 1993: 1314). קרוב לוודאי שהתאוששות יישובית זו קשורה במפעלי ההתיישבות של השליטים החשמונאים באזורי דרום השומרון ומערבו לאחר שהתגברו על המתנגדים מבית ומחוץ (זלינגר 2009; שדמן 2016: 316-317; Dar 2018: 227 246) (ראו איורים 16-17).

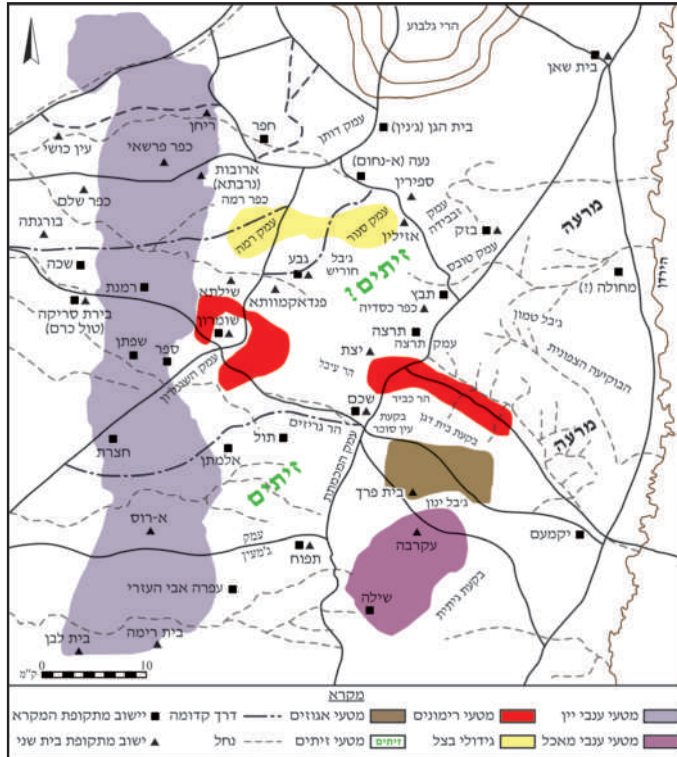

איור 16: קצ'ר חרמייה, בית חווה של מתיישב צבאי מן התקופה החשמונאית באזור הכפר עזון במערב השומרון - תוכנית (דר 1982: 40)

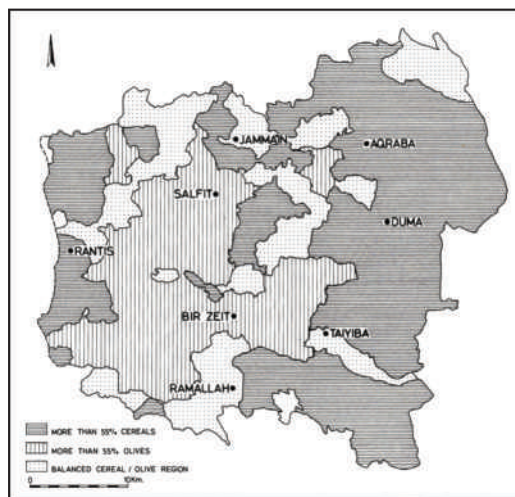

איור 17: חורבת נג'ר, בית חווה של מתיישב צבאי מן התקופה החשמונאית במערב השומרון –
 1. מגדל מגורים מרכזי; 2-3. מבני מגורים ומחסנים; 4. חצר; 5. מכלאה; 6. בורות מים;
 7. ים של בית בד; 8. אגן אבן גדול (דר 1982: 38)

לפרק זמן זה נראה לנו כי ניתן לשייך את הגידולים החקלאיים של צפון השומרון הנזכרים במקורות המשנה והתלמוד. הם תוארו במפורט על ידי אריה בורנשטיין (1991: 103–132, 245). המקורות התלמודיים הושוו עם הסקר הארכיאולוגי, וכך שוחזרה התמונה של אזורי הגידול של הגפנים לכל אורך מערב השומרון, מנחל עירון ועד לנחל שילה. גובה האזורים האלה הוא 200–400 מ' מעפה"י. כרמי הזיתים ניטעו בעמקים הפנימיים, מטעי הרימונים היו נפוצים בעמקי סבסטי ותרצה, ואת אגוזי המלך גידלו בשטחים הרריים שמצפון לעקרה (ראו איורים 18–19).

איור 18: מפת הגידולים החקלאיים של השומרון, הנזכרים במקורות המשנה והתלמוד (בורנשטיין 2018)

איור 19: דרום השומרון – שטחי גידול של כרמי זיתים מול שטחי גידול דגנים בתקופת המנדט הבריטי (Finkelstein, Lederman and Bunimovitz 1997: 116)

בדרום השומרון (הר אפרים) בדק צוות הסוקרים את אזורי הגידול העיקריים בהסתמך על החקלאות הערבית המסורתית שנהגה באזור בתקופת המנדט הבריטי. חקלאות זו התבססה על דגנים, על זיתים ועל מקנה (Finkelstein, Lederman and Bunimovitz 1997: 109-130). כידוע, החקלאים הערבים-מוסלמים לא גידלו גפן ליין, אך שפע הגתות מלמד שעד התקופה הביזנטית טופחה גפן היין בחלקים רבים של דרום השומרון, כמו גם בצפונו. כך סיכמו הסוקרים את תפוצת הגידולים העיקריים בדרום השומרון בראשית המאה ה-20: (1) דגנים רווחו ברכסים המרכזיים, בספר המדבר ובדרום הרכס המרכזי. (2) כרמי זיתים ובעבר גם ענבים רווחו בדרום ובצפון הרכס המרכזי. היו מעט מטעים גם בספר המדבר וברכסים המזרחיים של ההר המרכזי. במפקד שנערך בימי המנדט הבריטי נמנו באזור 163 בתי בד. (3) מקנה – שטחי המרעה המרכזיים היו בספר המדבר וברכסים המזרחיים. בין הכפרים והאזורים השונים התנהל סחר חליפין, ועודפי תוצרת שווקו למקומות שבהם היה להם ביקוש. אין ספק שגם בימי קדם התנהל סחר חליפין דומה, כעדות המקורות התלמודיים (Safrai 1994: 224-232). ג'ק פסטור הניח שבתקופה ההלניסטית לא חלו שינויים מהותיים בבעלות על הקרקע. לדעתו, בית תלמי ובית סלבוס תמכו בפיתוח החקלאות ברחבי הארץ (Pastor 1994: V-VI).

התקופה הרומית (62 לפנה"ס – 313 לספירה)

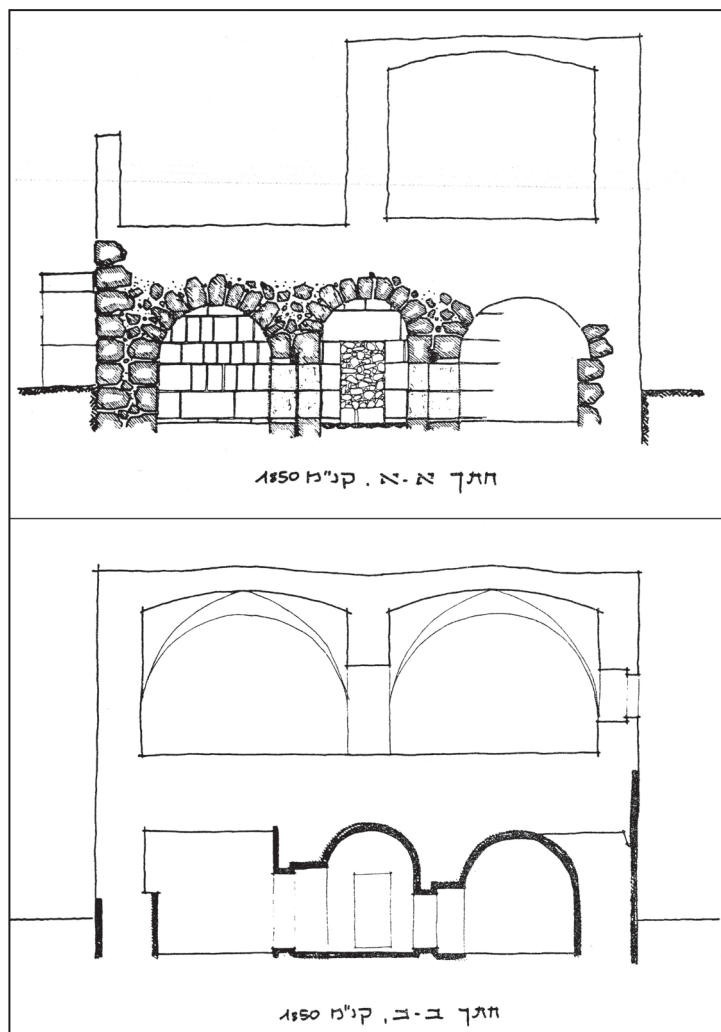
תקופה ממושכת זו (איור 20) נחלקת על ידי החוקרים לשתיים: התקופה הרומית הקדומה (62 לפנה"ס – 70 לסה"נ) והתקופה הרומית המאוחרת (70–313 לסה"נ). בתקופה הרומית הקדומה נמנו 325 אתרים, וברומית המאוחרת – 255 אתרים.

איור 20: מפת מחוזות השומרון בימי בית שני והתקופה הרומית

כיבוש הארץ בידי רומא והמלכתו של הורדוס התבטאו במדיניות ההתיישבות של המלך גם בשומרון (להלן). בשנת 13 למלכות הורדוס, היא שנת 24 לפנה"ס, פקדה את הארץ בצורת ממושכת. להערכתנו, היא נמשכה שלוש שנים וגרמה רעב ומגפות קשות. להלן התיאור אצל יוסף בן מתתיהו:

באותה שנה, היא שנת 13 למלכות הורדוס, התרגשו ובאו על הארץ פורענויות גדולות ביותר, אם משום שבוודאי כעס אלוהים (עליה) ואם משום שכך דרכה של פורענות לבוא לעתים מזומנות. שכן תחילה היתה בצורת ממושכת, ולפיכך היתה האדמה ללא תנובה ולא הצמיחה את (הפירות) שצמחו ממנה. אחר-כך, מחמת השינוי במאכלות עקב חוסר צורכי-מזון, גברו חוליי הגוף, ונוסף (עליהם פרצה) גם מחלה שדמתה למגיפה, והפורענויות תכפו עליהם בלי הרף. שכן חסרון (כל) ריפוי ומזון הגדיל והגביר את חולי המגיפה, שהיתה קשה מתחילתה, ומותם של אלה שנשפו באופן זה נטל מהנשואים בחיים את אומץ-רוחם, הואיל ובדאגתם (לא) יכלו לעזור (במאומה) בצרות אלה. משנשחתו אפוא תבואות השנה האלה ואלה שנאצרו קודם לכן נאכלו, לא נשאר עוד שום (יסוד) לתקווה טובה. הפורענות נמשכה זמן רב מששיערו, ולא רק (כל) אותה שנה בלבד, עד שלא נשתייר להם כלום, (ולא עוד) אלא שאיבדו גם את הזרעים שנותרו, הואיל והאדמה לא השיבה אותם שנית. ההכרח הביא לידי מעשים חדשים רבים בגלל המחסור. מחסורו של המלך עצמו לא היה קטן מזה, מפני שנתקפח מהמסים שהיה נוטל (מפירות) האדמה, ומפני שהוציא את כספו בנדיבות לטובת הערים שבנה. ולא היה שום דבר שנראה מסוגל להביא (לו) עזרה, מפני שהפורענות הקדימה ועוררה את שנאת הנתינים אליו: כי כשאין ההצלחה מאירה פנים ההאשמות מופנות תמיד כלפי אלה שעומדים בראש. בתוך כך שקל הורדוס בדעתו (כיצד) לעזור בעת (צרה) זו. וקשה היה הדבר, כי גם ביד השכנים לא היתה תבואה למכור, שאף הם נפגעו לא פחות (מזה), וגם לא היה כסף, אפילו אפשר היה לרכוש מעט (מזונות) במחיר רב. ברם, סבור היה שמוטב שלא להזניח לחלוטין שום דבר שיש בו משום סיוע, ושיביר את תכשיטי הכסף והזהב שבארמונו ולא חס על חמדת הכלים, ואפילו היה (ביניהם) דבר יקר-ערך בגלל יופי (המלאכה). ושלא את הכסף למצרים, בזמן שפטרוניוס קיבל את המדינה מאת קיסר (קדמוניות ט"ו, ט: 299-316) (ראו איור 21).

איור 21: קלעת פרדוס (מבצר הורדוס), מבנה הרודיאני בקרוות בני חסן במערב השומרון – תוכנית (א) וחתכים (ב) (דר 1982: 156–157)

יכולתו וקשריו של הורדוס עם צמרת הממשל הרומי אפשרו לו לקנות דגן ממצרים, שלא נפגעה מהבצורת בארץ ישראל וסביבותיה. ייצוא דגן ממצרים היה נתון לשיקול דעתם של הנציב הרומי ושל חצר הקיסר, וכן היה דרוש צי ימי להובלתו. לפי הערכתנו, כמות הדגן שהורדוס הצליח לקנות – 90 אלף כור (1 כור = 220 ליטר) – עבור ממלכתו וידידיו בערים הסמוכות לארץ ישראל, הספיקה רק לצבא ולמנגנון המנהל הממלכתי שמנו כמה עשרות אלפי אנשים. רוב רובו של העם לא זכה לקצבת דגנים, והרעב והמגיפות עשו בהם שמות. כאשר משחזרים את כלכלת ארץ ישראל בימי קדם, יש תמיד להביא בחשבון את שנות

הבצורת ואת המחסור שהתרחש בעקבותיהן. ייבוא מזון מארצות סמוכות היה יקר ביותר בשל אמצעי התובלה שהיו ברשותם של מתי מעט. שינוע של 550 ק"ג דגן למרחק של 300 ק"מ בקירוב הכפיל את מחירו במאה ה-4 לסה"נ (Meijer and Van Nijf 1992: 133-134).

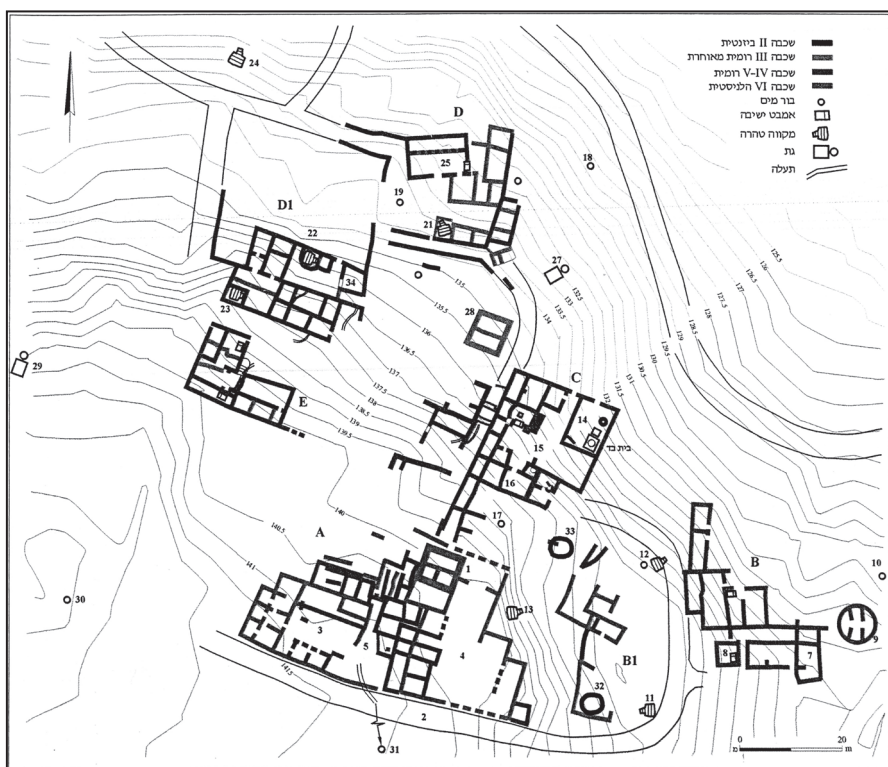
מפעל התיישבותי חקלאי רחב היקף הוקם באזור סבסטי. כמתואר אצל יוסף בן מתתיהו (תולדות, 2009 א: 403), הורדוס הושיב 6,000 וטרנים (משוחררי צבאו), והעניק להם נחלה קרקעית באזור העיר סבסטי. לפי שהיה מקובל בצבא הרומי של תקופתו, כל וטרן זכה בנחלה קרקעית בהתאם לדרגתו וליחידתו (Keppie 1987: 55; Mann 1983: 41-43). אנו מעריכים שחייליו קיבלו שטח של 20-30 אלף דונם קרקע בעמקים הפוריים של אזור סבסטי. ישנם חוקרים הסוברים שקיבלו שטח כפול (ספראי 1986: 92). מותר לשער שבעלי הקרקע המקוריים, שומרונים או אחרים, היו לאריסים של הוטרנים, בעלי הקרקע החדשים. לעיר נקבעה חוקה שכפה הורדוס (שליט 159:1964). הורדוס המלך הלך בעקבות החשמונאים שיזמו מפעלי התיישבות בדרום ומערב השומרון. בסקר מערב השומרון חקרנו תופעה מעניינת של מגדלי שדה שניצבו בחלקות קרקע (אחוזות), והוקמו בתקופה ההלניסטית-חשמונאית (דר 189:1982; 260-263: Applebaum 1986). תופעה זו מתאשרת גם בסקרים החדשים הנערכים בדרום השומרון (רביב 2016).

סקר הר מנשה ראה בתקופה הרומית ובתקופה הביזנטית שלאחריה פרק זמן ממושך - 700 שנה - שבו שררו שלום ויציבות במרכז השומרון הודות לשלטון המרכזי היציב (זרטל 1992: 59-60). בניית סבסטי ההרודיאנית והושבת הוטרנים במרחבה הביאו לגידול יישובי מתמשך. במקביל עלתה חשיבותו של הר גריזים כמרכז שומרוני. גם בעמקים המזרחיים ובספר המדבר ניכר גידול של היישוב הכפרי, שרובו היה כפרים ובתי חווה. בכל מרחב השומרון לא נוסדה עיר-פוליס חדשה נוסף על הערים הקיימות (זרטל 1996: 88-90). לדעת הסוקרים, צפון השומרון לא נפגע במרד הראשון נגד רומא (67-70 לסה"נ), וההתפתחות היישובית והכפרית נמשכה ללא הפסקה. בתקופה הרומית המאוחרת (70-313 לסה"נ) הוקמו בספר הר מנשה עיירות גדולות בתוככי השטחים החקלאיים. במאה ה-4 לסה"נ היה רוב השטח מעובד חקלאית, בנוי מדרגות, סכרים, בורות מים ורשת של דרכים. יציבות יישובית זו הובחנה גם במרכז ובמערב השומרון, בין נחל עירון לנחל שכם (זרטל ומרקם 2000: 50-53). במחוז נרבתא, שהיה מיושב יהודים עד המרד הראשון ברומא, ניכר גידול יישובי של יותר מ-50%. הסוקרים הניחו שאת מקום היהודים ירשו השומרונים במרחב זה. פלך עקרבא הוא אחד מן האזורים במזרח השומרון, שהשתתף במרד הראשון ונפגע יישובית (קליין 2007: 95-96; בר זרטל 2016: 80-83). בשנים האחרונות גילו הארכיאולוגים בחבל זה מערכות תת-קרקעיות המיוחסות למרידות היהודים נגד רומא (רביב ואחרים 2015: 123-150). המערכות התת-קרקעיות משמשות כיום מגדיר ארכיאולוגי-היסטורי ליישובים יהודיים שהשתתפו במרידות נגד רומא. לבד מפלך עקרבא הם נתגלו גם בדרום-מערב השומרון ועד תחומי העיר קיסריה (רביב 2018: 96-106).

את מקומם של היהודים תפסו השומרונים, שגם הם בתורם נפגעו במרידות נגד השלטון הנוצרי-הביזנטי במאות 5-6 לספירה. אך עד למרידות אלו ראה כתף השומרון המזרחית פריחה יישובית כפרית. שרידיה של התיישבות זו נתגלו בסקר, והם כוללים מדרגות

חקלאיות, סכרים, בורות מים, מערות חצובות, מגדלי שדה, גרנות, גתות ומתחמים בנויים (בר וזרטל 2016: 462–474).

דרום השומרון (ראו איור 22): לאור הסקרים החדשים, בתקופה הרומית הקדומה הגיע אזור דרום השומרון לשיא יישובי חסר תקדים. חלקו בשל מפעלי ההתיישבות של בית חשמונאי. בחלקים מדרום השומרון שהיו מיושבים ביהודים, ניכרות תוצאות המרידות ברומא. אתרים רבים נהרסו וניטשו לפרקי זמן ממושכים (קליין 2011: 314–315; טורגה 2012; שדמן 2016: 271–275). קליין סבור שהשלטון הרומי יישב במקום היהודים אוכלוסייה נוכרית מן הפרובינקיות השכנות: סוריה, פניקיה וערביה. מן הראוי לציין שלא כל דרום השומרון נפגע במרידות נגד רומא. לפי תוצאות הסקר החדש של דרום השומרון, הפגיעה ביישוב היהודי הייתה הדרגתית: לאחר המרד הראשון פחת היישוב ב-50% בקירוב, ואילו לאחר המרד השני חוסל היישוב היהודי לגמרי באזורים רבים. דורות חלפו עד שהאוכלוסייה הנוכרית החליפה את התושבים היהודיים. החל מן התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית ניכרת התפשטות יישובית מחודשת בדרום השומרון (Finkelstein 1933: 1314). סביר להניח שלא הייתה זו כבר אוכלוסייה יהודית.

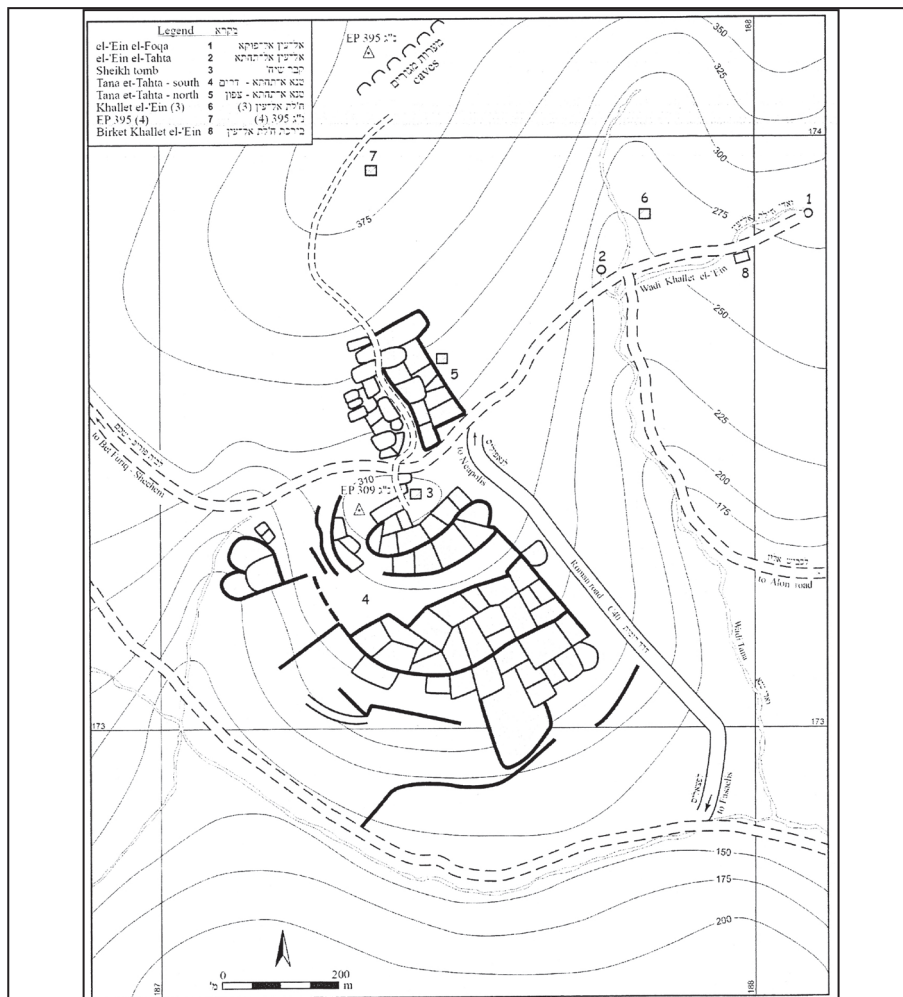
איור 22: חוברת בורנאט בשפלת לוד, יישוב יהודי שנהרס במרד בר כוכבא ונושב על ידי נוכרים בתקופה הרומית המאוחרת – תוכנית כללית (עמית, טורגה וגנדלמן 2008: 97)

על סמך ניתוח המקורות התלמודיים, זאב ספראי סבור שהמשק הכלכלי הכפרי של ארץ ישראל תחת שלטון רומא וביזנטיון היה פתוח, והתנהל לפי חוקי כלכלת השוק, כולל שימוש בכסף, אך היו גם תופעות של סחר חליפין (Safrai 1994: 426–429). הבעלות על הקרקע בפרק הזמן הממושך מן התקופה ההלניסטית ועד התקופה הביזנטית נפרטה לסוגים שונים: קרקע פרטית, קרקעות ציבוריות, קרקעות של כפרים, קרקעות הכתר, אדמות ערי פוליס, קרקעות של מקדשים, קרקעות של תחומי הלגיונות ויחידות העזר וקרקעות בור נטושות. יש להניח שגם השומרון נכלל בין סוגים אלה. ספראי ורגב מניחים שהכפר היה עצמאי בעיבוד ראשוני של התוצרת החקלאית, אך לעומת זאת, בתחומי המנהל והכלכלה הוא היה תלוי במרכזים העירוניים הסמוכים (ספראי ורגב 2011: 248–253). החקלאות הייתה ענף הייצור המרכזי ומקור ההכנסה והתעסוקה של רוב תושבי הארץ במהלך התקופות שנזכרו לעיל.

בספרות התלמודית נזכרים כ-500 מיני גידולים, מהם 150 גידולי תרבות (ספראי ורגב 2011: 253–258). ביניהם נזכרים 8 מיני דגן, 20 מיני קטניות, 24 מיני ירקות וצמחי מקשה, 30 סוגים של עצי פרי, 20 סוגים של צמחי תבלין. שלושת הגידולים המרכזיים היו לאורך הדורות הדגן, הגפן והזית. אפשר להניח שלא כל צמחי התרבות גדלו וטופחו בשומרון, אך חלקם הגדול אכן טופח שם. עושר חקלאי זה אפשר את התרחבות היישוב בתקופה הביזנטית למרות הפגיעה ביהודים ובשומרונים במדיניותם נגד השלטון המרכזי.

התקופה הביזנטית (313–632 לספירה)

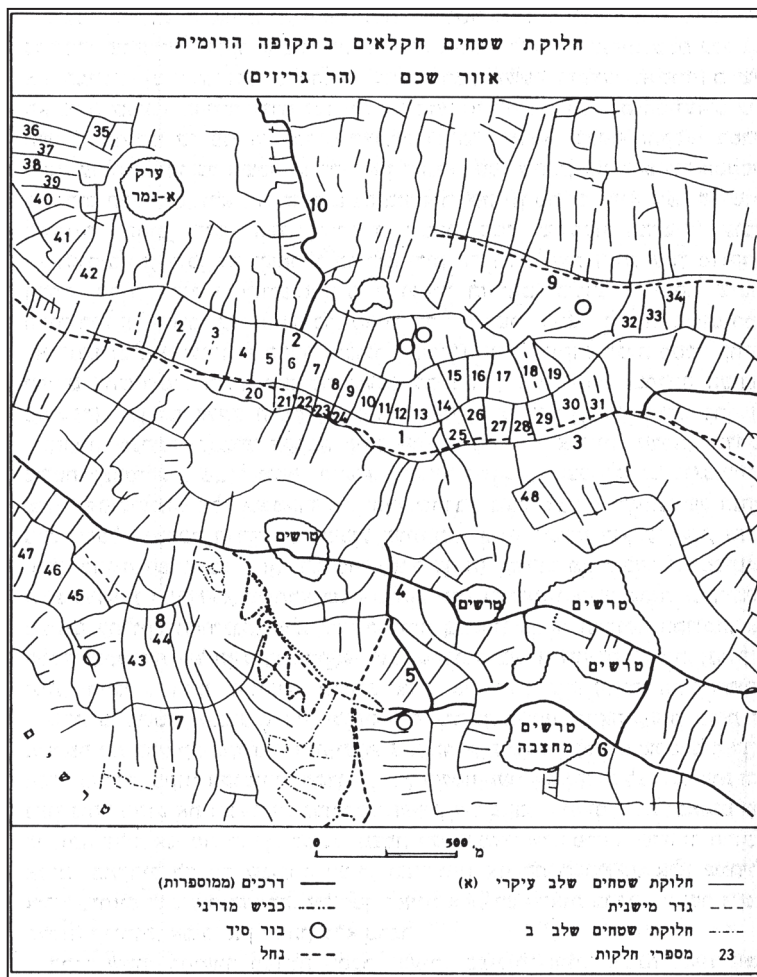
תקופה ממושכת זו נחשבת לשיא ההתיישבות בשומרון, כמו באזורים נוספים בארץ. בסקרים של הרי מנשה ואפרים נמנו 560 אתרים, ממוצע של אתר אחד על כל 4.5–5 קמ"ר. מספר היישובים הוכפל. רובם היו כפרים ועיירות (זרטל 1992: 62–63). על פי סקר הר מנשה של העמקים המזרחיים ושל ספר המדבר, הצפיפות היישובית הגיעה לשיא של 3.7 קמ"ר לאתר (זרטל 1996: 92–93, 681–738). במרחב זה נסקרו כ-50 כפרים ו-70 חוות חדשות לצד 13 עיירות, שגודלן 10–60 דונם. אלו שימשו כמרכזי מנהל וכלכלה בתחום הכפרי, כסברת החוקרים. בסקר המתקנים החקלאיים באזור זה נסקרו 30 בתי בד, 53 גתות קטנות ובינוניות, 90 מגדלי שדה ועשרות מכלאות צאן. דוד עיטם, ממשתתפי סקר הר מנשה, סבור שמתקני בתי בד שימשו לגריסה של דגנים (עיטם 1996: 689–692). באזור שמנחל עירון לנחל שכם, הובחנה יציבות יישובית שנמשכה מן התקופה הרומית הקדומה ועד לתקופה הביזנטית (זרטל ומרקס 2000: 51–53, 489–492). הסוקרים הבחינו במצודות חצר ששימשו לדעתם לשמירה על הדרכים ואולי גם על המעינות. כמו כן הובחנו חוות חדשות, מגדלי שדה, גתות ובתי בד בשפע. בכתף השומרון המזרחית נסקר אזור חקלאי רחב ידיים, ולו חוות וחצרות חקלאיות. גם באזור זה הובחנו מצידים לשמירת הדרכים והמרחב החקלאי ושפע של מתקנים חקלאיים (בר זרטל 2016: 68–70, 462–474). שני יישובים הוגדרו עיירות גדולות: עקרבה וטנא א-תחתא; וקרוב לוודאי, שימשו כמרכזי מנהל וכלכלה למרחב הכפרי (ראו איור 23).

איור 23: חורבת תנא, איתחתא במזרח שומרון, עיירה מן התקופה הרומית והביזנטית – תוכנית כללית (בר 2017: 213)

גם בדרום השומרון נחשבת התקופה הביזנטית לשיא יישובי חסר תקדים. הסוקרים של הר אפרים סברו כי עקב מרידות השומרונים במאות 5–6 לסה"נ התפתח הדרום ביתר שאת על חשבון צפון השומרון (Finkelstein 1993: 1314). שתי הערים הגדולות, ניאפוליס וסמריה, שמרו על הבכורה באזור במשך פרקי זמן ארוכים. לפי המחקר של עפר שיאון, השתרעה ניאפוליס הביזנטית על פני שטח של 900 דונם בקירוב – פי שלושה מאז הפכה לקולוניה רומית (שיאון 2001: 43). מניין תושביה הוערך ב-20 אלף נפש. לעיר היה צביון של עיר פוליס רומית, על שפע מוסדותיה הקלסיים (מגן 2005: 45–264). זאב ספראי מצא סביב ניאפוליס חלוקת קרקעות בדגם הקנטוריה הרומית, ולסברתו

מדובר בחלקות שנתן השלטון לתושבי הקולוניה (ספראי 1986: 92-107). גודל ממוצע של החלקות התחומות מסביב לניאפוליס היה 15-16 דונם בקירוב. כל השטח החקלאי של העיר הוערך ב-40 קמ"ר, והוא היה צריך להספיק ל-3,000-3,500 יחידות משפחתיות (ראו איור 24).

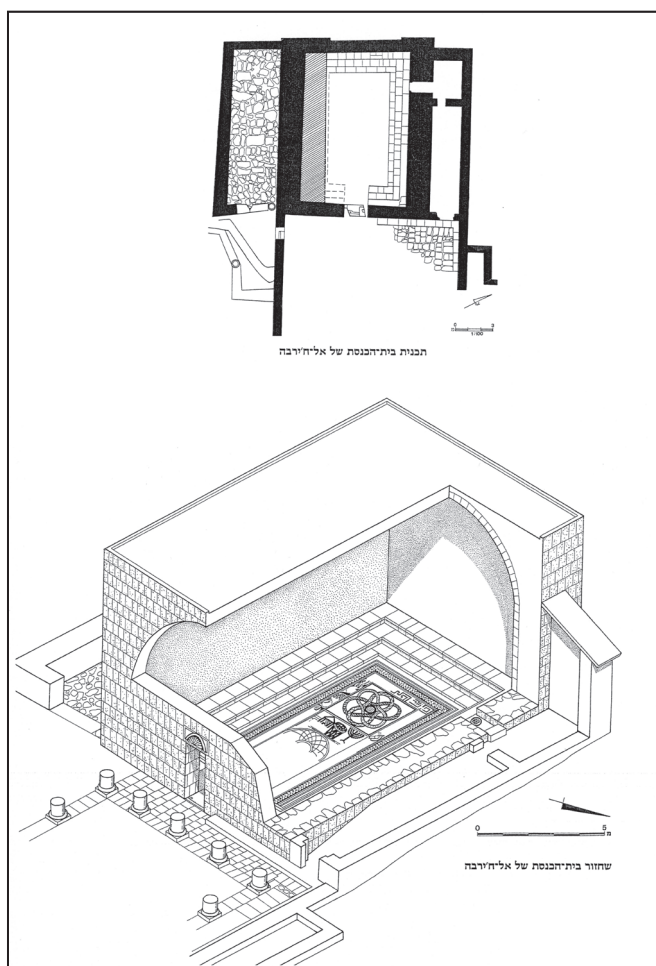

איור 24: חלוקת קרקעות (קנטוריה) מסביב לניאפוליס (שכם) בתקופה הרומית (ספראי 1986: 95)

מי היו תושבי האזור בתקופה הביזנטית?

הערכות דמוגרפיות ואתניות על אזור מסוים בימי קדם מצריכות זהירות רבה. השומרון אינו יוצא דופן בכך. סוקרי הר מנשה העריכו על סמך המקורות הכתובים והממצא

הארכיאולוגי, שבאזור חיו שומרונים, נוצרים ומיעוט יהודים (זרטל 1996: 91–93) (ראו איור 25). יצחק מגן סבר שגם אוכלוסייה פגנית הייתה בצפון השומרון, והישובים "המותרים של כתובת רחוב" היו מאוכלסים בהם (מגן 2002: 264–270). יישובי "תחום סבסטי" של כתובת רחוב יכלו להיות ישובים מעורבים, דוגמת כפר עותנאי, בשולי עמק יזרעאל, שם חיו יהודים ושומרונים, ואליהם נוספו גם נוצרים מאנשי הצבא הרומאי באזור (דמסקי 1978; טפר ודיסגני 2008). הסקרים החדשים מאפשרים להצביע על חלוקת האזור בין היהודים לשומרונים: מעמקי שכם וצפונה היה היישוב שומרוני. השומרונים התרכזו גם במרכז וצפון השומרון עד ג'נין וכפר עותנאי בצפון; הם לא התפשטו דרומה מהקו של שכם-קלקיליה. מדרום לעמקי שכם ובהדום הר שומרון התקיימו יישובים יהודיים.

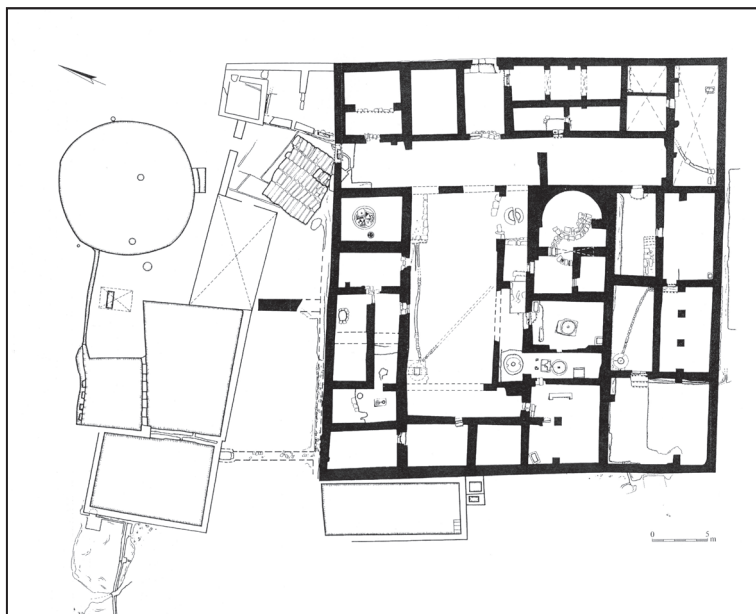

איור 25: אל-ח'רבה, בית כנסת שומרוני בקרבת סבסטיה, מתוארך למאות ה-4–5 לסה"נ – תוכנית ושחזור איזומטרי (מגן 2002: 402)

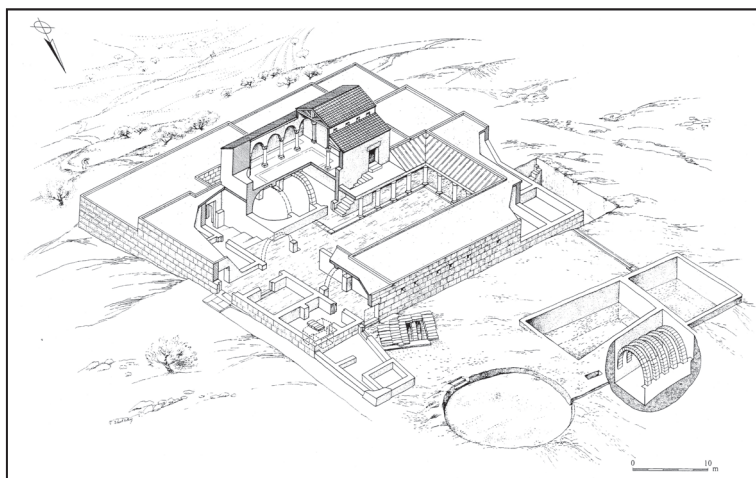
חדירת הנצרות לשומרון הייתה איטית. גם לאחר מרידות השומרונים בביזנטים במאה ה-6 לסה"נ (די סגני 2002) נשאר רוב הנוף הכפרי מחוץ לתחום הנצרות, לבד מניאפוליס וסבסטיה וקבוצה קטנה של מנזרים במרכז וצפון השומרון (דיין 2015: 38-39; Magen 2012: 1 2) (ראו איור 26). ריכוז ניכר של כנסיות ומנזרים נתגלה בדרום-מערב השומרון, חלקם נבנו על גבי מצודות מן התקופה הרומית המאוחרת (Magen 2012: IX). יצחק מגן העלה את ההשערה, שריכוז המנזרים והכנסיות באזור דרום השומרון שימש את עולי הרגל הנוצריים, ומילא חלל ריק באזור שאוכלוסייתו היהודית הוכחדה בשתי המרידות נגד רומא (מגן 2002: 245, 269-271). חוקרים אחרים סברו שעולי הרגל הנוצריים לא נזקקו לדרום השומרון בדרכם לאתרי הקודש. דיון נרחב על אופיו של המנזר הכפרי בתקופה הביזנטית מצוי אצל טקסל (2010: 352-389) (ראו איורים 27-28).

איור 26: רצפת הפסיפס של הכנסייה בחורבת בורק במערב השומרון; היישוב והכנסייה נהרסו במרידות השומרונים נגד קיסרי ביזנטיון במאות ה-5-6 לסה"נ (דר 1982)

איור 27: דיר סמען בדרום-מערב השומרון, מצודה מן התקופה הרומית שעליה נבנה מנזר מפואר במאה השישית לסה"נ – תוכנית (מגן 2008: 184, 187)

איור 28: דיר סמען – שחזור איזומטרי (מגן 2008: 184, 187)

בשלבם המאוחרים של התקופה הביזנטית הפכו רבים מן האיכרים השומרוניים לאריסים של בעלי האחוזות הנוצריים. בעקבות המרידות ניזוקו בעלי הקרקעות הנוצריים, והשלטון פיצה אותם, כפי שעולה מתיאוריו של אב הכנסייה פרוקופיוס (די סגני 2002: 475).

משטר הקולונט של "אריסי בתי-אבות" כבר היה נהוג בארץ ישראל מאז המאה ה-4 לסה"נ, וסביר כי לא פסח גם על האוכלוסייה השומרונית (אלון 1955: 90-91). מרדכי היימן, שחקר את הנוף הכפרי של התקופה הביזנטית בדרום השומרון, סבור כי הכנסייה הנוצרית הייתה בעלת השליטה על החקלאות האזורית ותוצרתה (היימן 2016: 61-63).

ענפי הכלכלה החקלאית בשומרון הביזנטית

אנו מניחים שבשומרון נתגלו 500-600 בתי בד ומספר גדול מזה של גתות. למרות הקושי לתארך מתקנים כאלה גם לאחר שנחפרו, סביר להניח שרובם פעלו גם בתקופה הביזנטית. רק במערב השומרון נסקרו 300 גתות ליין (דר 1982: 415). ארץ ישראל בתקופות הרומית והביזנטית הייתה יצרנית נודעת של יין ושמן זית משובחים, והם נמכרו בשווקים קרובים ורחוקים. יש המניחים ש-70% מן התוצרת הופנו לשוקי חוץ. המקורות מזכירים ייצוא לסוריה, למצרים, לארצות אגן הים התיכון ולמערב אירופה (דן 2006: 58-62; טקסל 2010: 163-167). אין ספק שהשומרון היה מן האזורים העיקריים של ייצור היין והשמן. על כך מעידים מאות המתקנים שנותרו עדיין בעת עריכת הסקרים הארכיאולוגיים המקיפים. בדרום השומרון מצאו הסוקרים 163 בתי בד פעילים בתקופת המנדט הבריטי, ואילו שטחי הכרמים ליין פינו את מקומם לשטחי דגנים, זית ומרעה (Finkelstein, Lederman, and Bunimovitz 1997: 116, 118, 124). אין ספק שגידול דגנים, עצי פרי ומקנה היו תמיד ענפי מפתח בכלכלה הכפרית של השומרון, כולל זו של התקופה הביזנטית. מידת האינטנסיביות של העיבוד החקלאי הייתה רבה. חוקרים שונים מניחים שיותר מ-50% משטחי ההר בשומרון היו בנויים מדרגות חקלאיות (שיאון 2001: 198). חישובים תיאורטיים של שטח חקלאי שנדרש לקיומה של משפחה גרעינית בימי קדם נעים בין 30 ל-50 דונם בקירוב (אלון 1958: 94; דר 1982: 418-419; 355-357; Safray 1994). השטחים החקלאיים של השומרון יכלו לפרנס בתקופה הביזנטית מאות אלפי תושבים. בשלהי התקופה הביזנטית ובהמשך, בתקופה המוסלמית הקדומה, החלה דעיכה של ענף הגפן בשומרון. הסיבות לכך היו כלכליות ודתיות (עמר 1995). דורות רבים חלפו מאז שלהי בית שני ועד לתקופה הביזנטית, אך דומה שפוריות האזור לא הצטמצמה. לא מקרה הוא שבמאה ה-1 לסה"נ ציין יוסף בן מתתיהו את "המספר העצום של יושביה", והכוונה - לתושבי השומרון (בן מתתיהו, תולדות, 3, ג: 50).

תודות

אבקש להודות לד"ר דביר רביב על מידע עדכני על אודות הפעילות הארכיאולוגית המתבצעת בשנים האחרונות בשומרון ועל שרטוט המפה הגיאוגרפית ומפת הדרכים; לד"ר אריה בורנשטיין על הרשות לצייר מחדש את מפות הגידולים החקלאיים של השומרון בתקופת המשנה והתלמוד ומפת מחוזות השומרון בימי בית שני והתקופה הרומית. לד"ר שי בר על קריאת הרשימה ועל הערותיו המקצועיות. לד"ר חנניה היזמי, קמ"ט יהודה ושומרון, על מידע ופרסומים על אודות פעילות היחידה בשומרון; לפרופ' לאה די סגני על מראי מקום ומקורות של התקופה הביזנטית; לפרופ' זאב ספראי על קריאת הרשימה והערותיו המאלפות.

מקורות

מקורות ראשוניים

- יוסף בן מתתיהו, **קדמוניות היהודים**. הספרים 11–20. מהדורת אברהם שליט. ירושלים 1963.
- יוסף בן מתתיהו, **תולדות מלחמת היהודים ברומאים**. מהדורת ליוזא אולמן. ירושלים 2009, ספר שלישי, פרק שלישי, 48–50.
- אלון, ג' 1955. **תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**, כרך שני. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- בוסתנאי, ע' 1984. פני התקופה: הממלכה המאוחדת, הפילוג לשתי ממלכות וחורבן. בתוך י' אפעל (עורך), **ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ישראל ויהודה בתקופת המקרא (המאה ה-12 – 332 לפנה"ס)**, כרך 2. ירושלים: כתר ויד יצחק בן-צבי, עמ' 101–201.
- בורנשטיין, א' 1991. **מנהל וכלכלה בארץ מנשה בתקופת המקרא ובית שני**. עבודת מסטר, אוניברסיטת בר-אילן.
- בר, ש' וזרטל, א' 2016. **סקר הר מנשה. כתף השומרון המזרחית מנחל תרצה לצומת מעלה אפרים**, כרך שיש. תל-אביב וחיפה: אוניברסיטת חיפה ומשרד הביטחון.
- גרינץ, י"מ 1957. **ספר יהודית**. ירושלים: מוסד ביאליק.
- די סגני, ל' 2002. מרידות השומרונים בארץ-ישראל הביזנטית. בתוך א' שטרן וח' אשל (עורכים), **ספר השומרונים**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי, רשות העתיקות, המנהל האזרחי ליהודה ושומרון קצין מטה לארכיאולוגיה, עמ' 454–480.
- דיין, א' 2015. מנזרים בצפון שפלת יהודה ובהדום הר שומרון בתקופה הביזנטית ובתקופה המוסלמית הקדומה. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן.
- דמסקי, א' 1978. העיירות המותרות שבתחום סבאסטי לפי הכתובת שברצפת-הפסיפס של רחוב. **קדמוניות** 42–43: 75–77.
- דן, י' 2006. עיונים בתולדות ארץ-ישראל בתקופה הרומית-ביזנטית. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- דר, ש' 1982. התפרוסת היישובית של מערב השומרון בימי הבית השני, המשנה והתלמוד, והתקופה הביזנטית. תל-אביב: החברה להגנת הטבע.
- דר, ש' וספראי, ז' 1997 (עורכים). **הכפר הקדום בארץ-ישראל**. תל-אביב: ארץ – אוניברסיטת תל-אביב.
- דר, ש' 1998. **סומקה עיירה יהודית בכרמל**. תל-אביב: החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה.
- היימן, מ' 2016. השטח החקלאי של "מתחם ציפור" במודיעין. **עתיקות** 84: 61–63.
- הלצר, מ' 1986. המשטר הקרקעי בארץ-ישראל הכנענית. בתוך א' אופנהיימר, א' כשר וא' רפפורט (עורכים), **אדם ואדמה בארץ-ישראל הקדומה**. קובץ מחקרים. ירושלים: יד יצחק בן-צבי, עמ' 69–74.
- זרטל, א' 1986. **ההתנחלות הישראלית בהר מנשה**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב.
- זרטל, א' 1992. **סקר הר מנשה**. קער שכם, כרך ראשון. תל-אביב וחיפה: אוניברסיטת חיפה ומשרד הביטחון.

- זרטל, א' 1996. סקר הר מנשה. העמקים המזרחיים וספר המדבר, כך שני. תל-אביב וחיפה: אוניברסיטת חיפה ומשרד הביטחון.
- זרטל, א' 1999. פחוות שמרין בתקופות הפרסית וההלניסטית. בתוך י' אבישור ור' דויטש (עורכים), **מיכאל – לכבוד פרופ' מיכאל הלצר**. תל-אביב: פרסומי מרכז ארכיאולוגי, עמ' 75–98.
- זרטל, א' ומרקם, נ' 2000. סקר הר מנשה. מנחל עירון לנחל שכם, כך שלישי. חיפה ותל-אביב: אוניברסיטת חיפה ומשרד הביטחון.
- זרטל, א' 2005. סקר הר מנשה. מנחל בזק עד הסרטבה, כך רביעי. תל-אביב וחיפה: אוניברסיטת חיפה ומשרד הביטחון.
- זרטל, א' ובר, ש' 2012. סקר הר מנשה. בקעת הירדן התיכונה מנחל פצאל לנחל ייטב, כך חמישי. תל-אביב וחיפה: אוניברסיטת חיפה ומשרד הביטחון.
- זרטל, א' 2014. סקר הר מנשה שלושים ושבע השנים הראשונות. קדמוניות 148: 72–79.
- טבגר, א' 2014. השומרון תחת הכיבוש האשורי: בין חורבן להמשכיות. מחקרי יהודה ושומרון כג: 15–41.
- טבר, מ', א' 2005. העמקים המזרחיים וספר המדבר של שומרון בתקופה הביזנטית. עבודת מסטר, אוניברסיטת חיפה.
- טורגה, ח' 2012. שרידי ישוב מן התקופות ההלניסטית המאוחרת והרומית הקדומה בחורבת בורנאט (דרום-מערב). עתיקות 61: 1–68.
- טפר, י' ודי סגני, ל' 2008. אולם פולחן נוצרי קדום בכפר עותנאי (לגיו). קדמוניות 136: 113–120.
- טקסל, א' 2010. היבטים בתרבות החומרית של היישוב הכפרי בתחומי הפרובינקיה פלסטינה הראשונה במאות הה' – ז' לסה"נ. עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב.
- יטאח, ג', רגב, ד' והיזמי, ח' 2018. חורבת עלי – בית-חוה משלהי תקופת הברזל בהר אפרים. קדמוניות 155: 32–36.
- כוכבי, מ' (עורך) 1972. יהודה שומרון וגולן סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח. ירושלים: כרטא.
- כץ, ח' 2008. 'ארץ דגן ותירוש...ארץ זית יצהר ודבש'. הכלכלה בממלכת יהודה בימי הבית הראשון. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- מגן, י' 1993. התקופות ההלניסטית והרומאית-ביזנטית. בתוך א' שטרן (עורך), **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל**, כך 4. ירושלים: החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה וכרטא, עמ' 1510–1513.
- מגן, י' 2002. השומרונים בתקופה הרומית – הביזנטית. בתוך א' שטרן וח' אשל (עורכים), **ספר השומרונים**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי, רשות העתיקות, המנהל האזרחי ליהודה ושומרון קצין מטה לארכיאולוגיה, עמ' 213–244–244.
- מגן, י' 2005. **פלאביה ניאפוליס**. שכם בתקופה הרומית (JSP 5). ירושלים: קצין מטה לארכיאולוגיה המנהל האזרחי ליהודה ושומרון, רשות העתיקות.
- מזר, ע' ופניץ-כהן, נ' 2008. המכורות מתקופת הברזל בתל רחוב. קדמוניות 136: 83–92.
- ספראי, ז' 1986. **זאב ספראי** שכם בתקופת המשנה והתלמוד 63 לפנה"ס – 63 לספה"נ. בתוך ש' דר וז' ספראי (עורכים), **מחקרי שומרון**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד וברית התנועה הקיבוצית, עמ' 83–126.

ספראי, ז' 1995. הקהילה היהודית בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד. ירושלים: מרכז שז"ר.

ספראי, ז' ורגב, א' 2011. ארץ-ישראל בתקופת בית שני המשנה והתלמוד. מהכיבוש היווני עד ימי האסלאם 333 לפנה"ס – 647 לספירה. ירושלים: כרטא.

עייטס, ד' 1980. יצור שמן ויין בהר אפרים בתקופת הברזל. עבודת מסטר, אוניברסיטת תל-אביב.

עייטס, ד' 1996. סקר מתקנים חקלאיים – העמקים המזרחיים וספר המדבר. בתוך א' זרטל (עורך), סקר הר מנשה. העמקים המזרחיים וספר המדבר, כרך שני. תל-אביב וחיפה: משרד הביטחון ואוניברסיטת חיפה, עמ' 689–692.

עמר, ז' 1995. הדבס בארץ-ישראל בימי-הביניים. בתוך י' אשל וז"ח ארליך (עורכים), מחקרי יהודה ושומרון ה': 241–248.

פאוסט, א' 1995. ההתיישבות הכפרית בארץ-ישראל בתקופת המלוכה. עבודת מסטר, אוניברסיטת בר-אילן.

פורת, י' 1968. סקר השומרון ב. (כתב יד). ירושלים: אגף העתיקות והמוזיאונים.

פינקלשטיין, י' 1978. התיישבות כפרית בשולי ההר באגן הירקון בתקופה הישראלית – הלניסטית. עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב.

פינקלשטיין, י' 1981. חוות חקלאיות במורדות המערביים של הר שומרון. ארץ-ישראל 15: 331–348.

פינקלשטיין, י' 1986. הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד והחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה.

פינקלשטיין, י' וסילברמן, נ"א 2003. ראשית ישראל ארכיאולוגיה, מקרא וזיכרון היסטורי. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, עמ' 318–327.

קליין, א' 2007. חבל עקרה בתקופה ההלניסטית והרומית על-פי הממצא הארכיאולוגי ועל-פי המקורות ההיסטוריים. עבודת מסטר, אוניברסיטת בר-אילן.

קליין, א' 2011. היבטים בתרבות החומרית של יהודה הכפרית בתקופה הרומית המאוחרת (135–324 לסה"נ). עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן.

קרמון, י' 1980. ארץ-ישראל. גיאוגרפיה של הארץ ואזוריה (מהדורה רביעית). תל-אביב: יבנה.

רביב, ד' 2018. היישוב בדרום השומרון בתקופות ההלניסטית הרומית. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן.

רביב, ד' ואלנסון, נ' 2014. המדריך למטייל בשומרון. שילה: המדריך למטייל.

רביב, ד', הר-אבן, ב', אהרונביץ, י' וטבגר, א' 2015. מסתורים במדבר – מערכות מסתור מימי מרידות היהודים ברומאים בספר המדבר של ארץ בנימין ודרום השומרון. במעבה ההר – מחקרי הר אפרים ובנימין ה': 123–150.

רביקוביץ, ש' 1981. קרקעות ישראל. התהוותן, טבען ותכונותיהן. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

שדמן, ע' 2016. בין נחל רבה לנחל שילה: תפרוסת היישוב הכפרי בתקופות ההלניסטית, הרומית והביזנטית לאור חפירות וסקרים. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן.

שיאון, ע' 2001. תפרוסת היישוב במרכז הרי שומרון בתקופה הביזנטית. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.

שליט, א' 1964. הורדוס המלך האיש ופעלו. ירושלים: מוסד ביאליק.

- Applebaum, S. 1986. The Settlement Pattern of Western Samaria from Hellenistic to Byzantine Times: A Historical Commentary. In S. Dar, *Landscape and Pattern an Archaeological Survey of Samaria 800 B.C.E. 636 C.E.* BAR Int. Ser. 308, pp. 255 269.
- Aster, S. Z., and Faust, A. 2015. Administrative Texts, Royal Inscriptions and Neo-Assyrian Administration in the Southern Levant: The View from the Aphek Gezer Region. *Orientalia* 84: 292 308.
- Conder, C. R., and Kitchener, H. H. 1881 1882. *The Survey of Western Palestine*. London: Palestine Exploration Fund.
- Dar, S. 1986. *Landscape and Pattern. An Archaeological Survey of Samaria 800 B.C.E. 636 C.E.* BAR Int. Ser. 308. Oxford.
- Dar, S. 2018. Archaeological Evidence for the Settlement Enterprises of the Hasmonean House in the Districts of Ofaraim, Lod and Ramataim. *Liber Annus* 68: 227 246.
- Hopkins, D. C. 1985. *The Highlands of Canaan*. Sheffield: Almond.
- Horowitz, A. 1997. Geology and Hydrology. In Finkelstein, I., Lederman, Z., and S. Bunimovitz (eds.), *Highlands of Many Cultures. The Southern Samaria Survey*. Tel-Aviv: Institute of Archaeology Tel-Aviv University, pp. 73 84.
- Faust, A. 2003. The Farmstead in the Highland of Iron II Israel. In S. Dar, A.M. Maeir, and Z. Safrai (eds.), *The Rural Landscape of Ancient Israel*. Oxford: BAR Int. Ser. 1121, pp. 91 104.
- Faust, A. 2006. Farmstead in Western Samaria s Foothills: A Reexamination. In A. M. Maeir, and P. De Miroschedji (eds.), *I Will Speak the Riddles of Ancient Times . Archaeological and Historical Studies in Honor of Amihai Mazar*. Winona Lake: Eisenbrauns, pp. 477 504.
- Finkelstein, I. 1993. The Southern Samaritan Hills Survey. In E. Stern (ed.). *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. Jerusalem: Israel Exploration Society, Carta, Vol. 4, pp. 1313 1314.
- Finkelstein, I., Lederman, Z., and Bunimovitz, S. 1997. *Highlands of Many Cultures. The Southern Samaria Survey*. Tel-Aviv: Institute of Archaeology Tel-Aviv University
- Gibson, S., and Lewis, R., 2017. The Origins of Terracing in the Southern Levant and Patch Cultivation Box Fields. *Journal of Landscape Ecology*, 10 (3): 295 314.
- Keppie, L., 1987. *The Making of the Roman Army. From Republic to Empire*. London: Bratsford.
- Lev-Yadun, S. 1997. Flora and Climate in Southern Samaria Past and Present. In Finkelstein, I., Lederman, Z., and Bunimovitz, S. (eds.), *Highlands of Many Cultures. The Southern Samaria Survey*. Tel-Aviv: Institute of Archaeology Tel-Aviv University, pp. 85 102.
- Magen, Y. 2008. *The Samaritans and the Good Samaritan* (JSP 7). Jerusalem: Staff Officer of Archaeology Civil Administration of Judea and Samaria, Israel Antiquities Authority.
- Magen, Y. 2012. Christianity in Judea and Samaria in the Byzantine Period. In A. H. Malka (ed.), *Christians and Christianity. Corpus of Christian Sites in Samaria and Northern Judea*. Vol.

- 1 (JSP 13). Jerusalem: Staff Officer of Archaeology Civil Administration of Judea and Samaria, Israel Antiquities Authority, pp. 1–92.
- Mann, J. C. 1983. *Legionary Recruitment and Veteran Settlement During the Principat*. London: Routledge.
- Meijer, F., and Van Nijf, O., 1992. *Trade, Transport and Society in the Ancient World*. New York: Routledge.
- Pastor, J. 1994. *Land and Economic Life in Jewish Society in the Land of Israel During the Persian, Hellenistic, and Roman Period (538 BCE–135 CE)*. PH.D. Thesis, Haifa University.
- Roll, I., 1994. Roman Roads. In Y. Tsafrir et al. (eds.), *Tabula Imperii Romani. Judaea Palaestina. Maps and Gazetteer. Eretz-Israel in the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods*. Jerusalem: The Israel Academy of Sciences and Humanities, pp. 21–22.
- Safrai, Z. 1994. *The Economy of Roman Palestine*. London: Routledge.
- Zertal, A. 1990. The Roman Road Caesarea Ginea and the Location of Capercotani. *PEQ* 122: 21–33.
- Zertal, A. 1993. The Mount Manasseh (Northern Samaritan Hills) Survey. In E. Stern (ed.), *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. Jerusalem: Israel Exploration Society, Carta, Vol. 4, pp. 1311–1312.
- Zohary, D. 1982. *Plants of the Bible*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zohary, D., Hopf M., and Weiss, E. 2013. *Domestication of Plants in the Old World*. Oxford: Oxford University Press.